

Fizuli İbrahimzadə

BEHBUD
ŞAHTAXTİNSKİ

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI

80

FİZULİ İBRAHİMZADƏ

**BEHBUD
ŞAHTAXTİNSKİ**

BAKI - ELM - 2004

Elmi redaktor: İ.M.Hacıyev
*Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru.*

F.İbrahimzadə. Behbud Şahtaxtinski. Bakı, Elm, 2004, 68 səh.

ISBN 5-8066-1608-8

Kitabda görkəmli diplomat Behbud Şahtaxtinskiyin həyat və fəaliyyətində öyrənilməmiş fakt və hadisələr araşdırılmış, qaçqın və köçkünlərin yerləşdirilməsində, Azərbaycan-Rusiya, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin formalaşdırılmasında və Naxçıvana muxtariyyət statusunun verilməsində və b. sahələrdə Behbud Şahtaxtinskiyin fəaliyyəti təhlil edilmişdir.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İ 4702060202

655 (07)—2004

«Elm» nəşriyyatı, 2004

AZƏRBAYCAN XALQINA HƏSR EDİLMİŞ ÖMÜR

(*ön söz əvəzi*)

Azərbaycan xalqının tarixi taleyində mühüm rol oynamış elə şəxsiyyətlər olmuşdur ki, zaman keçdikcə onların xidmətləri, əməlləri, xalq və dövlət üçün fəaliyyətləri daha da aydınlaşır və nə qədər böyük işlər gördükləri bir daha dəqiqləşir. XX yüzillikdə Azərbaycan xalqının yetirdiyi nadir şəxsiyyətlərdən biri də bizə az tanış olan, həyat və fəaliyyəti lazımi səviyyədə öyrənilməyən Behbud Şahtaxtinskiyədir.

B.Şahtaxtinski XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində – cəmi 43 il yaşamışdır. Ciddi təhsil ala bilməmişdir. Lakin öz üzərində çalışması, tapşırılan işə məsuliyyətli münasibəti ona yüksək hörmət və nüfuz qazandırmış, o mahir diplomat kimi formalaşmışdır.

Şahtaxtinskilər nəinki Naxçıvanda, eləcə də Azərbaycan Respublikasında ən çox tanınan, hörmət edilən və seçilən nəsillərdəndir. Bu nəslin nümayəndələrindən şərqsünas, diplomat, hərbiçi, ictimai xadim, elm və mədəniyyət xadimi olmuşdur: Məhəmməd ağa Şahtaxtli, Əbülfət Şahtaxtinski, İsasultan Şahtaxtinski, Adilə, Zəhra, Elmira, Leyli xanım Şahtaxtinskayalar, Həbibulla, Toğrul, Məhəmməd... Şahtaxtinskilər. Bunların hər biri xalqımıza şərəf və şöhrət, baş ucalığı gətirmişlər. Behbud Şahtaxtinskinin isə Azərbaycan tarixində özünəməxsus rolu və xidmətləri olmuşdur.

Təəssüf ediləsi haldır ki, böyük şəxsiyyətin fəaliyyəti, eləcə də tərcümeyi-halı nəinki geniş oxuculara, hətta tədqiqatçılara belə aydın deyildir.

Bunun üçün gənc tədqiqatçı Fizuli İbrahimzadəyə Behbud Şahtaxtinskiyin siyasi fəaliyyətini öyrənmək təklifi bizim tərəfimizdən ediləndə ilk növbədə istəyirdik ki, bu böyük şəxsiyyətin fəaliyyəti tədqiq edilsin və xalqımıza tanıtılsın.

F.İbrahimzadənin «Behbud Şahtaxtinski» kitabı bu sahədə atılan ilk addımdır. Buna qədər müəllifin B.Şahtaxtinski ilə bağlı bir neçə məqaləsi ölkədə və xaricdə (Türkiyə, Rusiya) çap olunmuşdur. Bu kitabda isə Behbud Şahtaxtinskiyin siyasi fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri yeni faktlar əsasında oxuculara təqdim edilir.

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Behbud Şahtaxtinski mürəkkəb və çətin vaxtlarda siyasi fəaliyyət göstərmişdir. O, həm Azərbaycan Demokratik Respublikasından əvvəl, həm bu Respublika dövründə, həm də bolşevik hakimiyyətinin ilk illərində siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. B.Şahtaxtinski qısa müddətdə siyasi fəaliyyətlə məşğul olsa da, mühüm vəzifələr tutmuş və bu vəzifələrdə vicdanla çalışmışdır.

F.İbrahimzadənin tədqiqatında B.Şahtaxtinskiyin «Hümmət» partiyasında, Naxçıvan MR-də qaçqın və köçkünlərin yerləşdirilməsindəki fəaliyyəti ilə yanaşı, onun jurnalistik və diplomatik fəaliyyətinə də geniş yer verilmişdir.

Behbud Şahtaxtinski Naxçıvan diyarının Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Fövqəladə komissarı, Azərbaycanın RSFSR-də səlahiyyətli nümayəndəsi, Ədliyyə

Komissarı, Azərbaycan XKS-nin sədr müavini və b. məsul vəzifələri uğurla və vicdanla yerinə yetirmişdir. F.İbrahimzadənin adı çəkilən kitabında bütün bunlar barədə ətraflı danışılır.

B.Şahtaxtinskiyin siyasi fəaliyyətində elə hadisələr olmuşdur ki, onlar bəzən birmənalı qiymətləndirilmir. Tarixi hadisələri tək-cə zamana görə yox, həm də zamanındakı vəziyyətə görə qiymətləndirmək lazımdır.

F.İbrahimzadə Behbud Şahtaxtinskiyin həyat və fəaliyyətinin mühüm tarixlərini dəqiqləşdirmiş və bunlara da kitabda yer ayırmışdır. Bu faktlar kitabın elmi əhəmiyyətini bir daha artırır.

Kitabda polemika doğuran fikir və mülahizələr də vardır ki, gələcək tədqiqatlarda bunlar dəqiqləşdirilməlidir.

İsmayıl Hacıyev,
академик

BEHBUD ŞAHTAXTİNSKİ. HƏYATI

(1881-1924)

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətçiliyinin və xarici siyasətinin həyata keçirilməsinin görkəmli nümayəndəsi Behbud Şahtaxtinski 1881-ci ildə İrəvan quberniyası Şərur-Dərələyəz qəzasının (indiki Naxçıvan MR Şərur rayonunun) Şahtaxtı kəndində yoxsullaşmış bəy ailəsində anadan olmuş, dördsinfli kənd məktəbini bitirdikdən sonra çörək pulu qazanmaq üçün Bakıya gəlmiş və Bakı fəhlə sinfinin tərkibinə daxil olaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynamışdır.

XX əsrin ilk illərində Bakıda keçirilən siyasi tətillər və nümayişlər, inqilabi çıxışlar bir inqilabçı demokrat kimi B.Şahtaxtinskiyə çox düşündürmüş və onun proletar sinfi şüurunun, siyasi tərbiyəsinin, döyüş təcrübəsinin və inqilabi fəallığının artmasına güclü təsir etməklə sonrakı inqilabi fəaliyyətində böyük rol oynamışdı.

B.Şahtaxtinski Birinci Rus inqilabı dövründə (1905-1907) Bakı dəftərxana işçi birliyinin yaranmasında fəal iştirak etmiş, dövlət idarə işçiləri birliyinin üzvü olmaqla bərabər şəxsi yolla təhsilini artıraraq hüquq müdafiəçisi kimi formalaşmışdı.

B.Şahtaxtinski 1904-cü ilin sonunda N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, S.M.Əfəndiyev tərəfindən başçılıq edilən «Hümmət»* qrupunun fəal üzvlərindən biri olmuş və Azərbaycan dilində ilk fəhlə qəzeti olan «Hümmət»in

* Enerji – qarşılıqlı yardım.

ideyaları uğrunda çalışaraq artıq peşəkar inqilabçı kimi yetişmişdi.

1905-ci ildə «Hümmət» qəzetinin nəşri qadağan edildikdən sonra B.Şahtaxtinski jurnalistlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, bir müddət «Balaban» jurnalının redaktoru olmaqla, müxtəlif mövzularda yazdığı publisistik məqalələri ilə dövrü mətbuatda çıxış etmişdir.

1917-ci il Fevral burjua-demokratik inqilabından sonra N.Nərimanovun başçılığı ilə «Hümmət» təşkilatı yenidən öz fəaliyyətini genişləndirdikdə B.Şahtaxtinski təşkilatın rəhbər heyətinə və qəzetin redaksiya heyətinin tərkibinə daxil olmuşdu.

B.Şahtaxtinski 1918-ci il yanvarın 7-də kütlələr arasında öz fəaliyyətini daha da genişləndirdiyinə görə «Hümmət» təşkilatı sədrinin müavini, 1918-ci il iyunun 11-də isə N.Nərimanov xəstəliyinə görə Həştərxana getdiyindən yeni heyətin iclasında təşkilatın sədri seçilmişdir.

B.Şahtaxtinski «Hümmət» təşkilatının sədri işləməklə yanaşı, Fövqəladə komissiyada məsul vəzifə tutmuş və Azərbaycanda hakimiyyət orqanlarının möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır.

Eyni zamanda B.Şahtaxtinski 1918-ci ilin mayında Bakı qəzası kəndli deputatları sovetlərinin qurultayında kəndli deputatları sovetinin 15 nəfərdən ibarət İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilməklə Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin (7 üzvdən biri) heyətinə daxil edilmiş və şəxsən kəndlərdə yaranan hakimiyyət orqanlarının işinin düzgün təşkil edilməsinə ciddi səy göstərərək, kəndli Sovetlərinin canlanıb qüvvətlənməsində yaxından iştirak etmişdir.

1918-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Bakıda «Sentrokaspi diktaturası» hakimiyyət uğrunda mübarizə apararkən Bakının müdafiəsi zamanı B.Şahtaxtinski həbs olunmuş, bir neçə vaxtdan sonra o, Bakıdan Gəncəyə göndərilmiş və 3 ay həbsdə qaldıqdan sonra azad olub Naxçıvana gəlmişdir.

B.Şahtaxtinski Naxçıvana gəldikdən sonra inqilabi hərəkata qoşulmuş, öz ətrafında yerli hümmətçiləri, demokratları toplayaraq hərəkəti canlandırmış, hərbi-feodal və daşnak irticasına qarşı kəskin mübarizə aparmaqla yerli əhalinin maddi təchizatı və təhlükəsizliklərinin qorunmasına köməklik göstərmişdir. O, 1920-ci ilin iyun ayınadək Naxçıvanda ictimai təminat, mühacirlərə kömək komissiyasında, sahibsiz uşaqlar evinin direktoru vəzifəsində çalışmış və ən nəhayət Qaçqınlar Komitəsinin sədri kimi Ermənistandan didərgin düşmüş soydaşlarımızın yerləşdirilməsində, onların torpaq sahəsi, ərzaqla və s. təmin olunmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

1920-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Demokratik Respublikası süquta uğradıqdan sonra N.Nərimanovun şəxsən inandığı və onun yaxın silahdaşı olan B.Şahtaxtinski Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən Azərbaycan Xalq Ədliyyə Komissarı və həmin ilin iyulun 15-də isə Azərbaycan SSR-nin RSFSR-də ilk fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edilmişdir. Bu vəzifələrdə qısa müddət işləməsinə baxmayaraq üzərinə düşən tapşırıqları layiqincə yerinə yetirmiş və Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın taleyüklü məsələlərini həll edərək 1920-ci il sentyabrın 30-da Moskvada «Hərbi və iqtisadi ittifaq haqqında» RSFSR ilə Azər-

baycan SSR arasında bağlanmış müqaviləni imzalamış, 1921-ci il martın 16-da isə bağlanmış «Dostluq və Qardaşlıq haqqında» RSFSR-Türkiyə müqaviləsində Azərbaycanı təmsil etmişdir.

1921-ci ilin yanvarında Naxçıvanın ağır vəziyyətini nəzərə alan AK (b) P MK-nın Bürosu B.Şahtaxtinski HİŞ-nin mandati ilə Naxçıvana komissar göndərməyi qərara almışdır. Naxçıvanın ictimai-siyasi vəziyyətinə yaxından bələd olan B.Şahtaxtinski Naxçıvana gəlmiş, yerlərdə xalqın vəziyyəti ilə maraqlanmış və onu kökündən öyrənib araşdırdıqdan sonra 1921-ci il aprelin 19-da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin iclasında «Naxçıvanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında» məruzə etmişdir.

B.Şahtaxtinski 1921-ci il aprelin 23-də Qafqaz Cəbhəsi Hərbi İnqilab Şurası üzrə verilən əmrlə Naxçıvan SSR Fövqəladə komissarı təyin edilmiş və həm də Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri seçilmişdir.

B.Şahtaxtinski hər iki vəzifədə payıza qədər işləyərkən bütün bacarığını göstərmiş, xüsusilə əsas qüvvəsini Naxçıvanın statusunun müəyyən edilməsinə və Naxçıvanda idarə orqanlarını təşkil etmək, möhkəmləndirmək işinə sərf etmişdi. Eyni zamanda, B.Şahtaxtinskinnin AK (b) P MK Siyasi Bürosunun 1921-ci il 26 avqust tarixli qərarı ilə Azərbaycan SSR-in Qars konfransında səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edilməsi Naxçıvanın taleyinin həll edilməsi üçün daha geniş imkanlar açmış və konfransda Naxçıvana muxtariyyət statusu verilməsi və onun sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir.

B.Şahtaxtinski 1921-ci ilin noyabrında Ölkə Partiya Təşkilatının birinci konfransında Azərbaycan SSR Xalq FKM komissarı və Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini, 1923-cü ildə isə Zaqafqaziya Ali Arbitraj Komissiyasının üzvü seçilmiş və ömrünün son günlərində Azərbaycanın milli mənafeyinin keşiyində durmuşdur.

B.Şahtaxtinski 1924-cü ilin may ayında Tiflisdə müəmmalı şəkildə vəfat etmişdir.

BEHBUD ŞAHTAXTİNSKİ VƏ «HÜMMƏT» TƏŞKİLATI

XX əsrin başlanğıcında Rusiyada kapitalizmin ümumi inkişafı ilə üzvi surətdə əlaqədar olaraq Azərbaycanda da kapitalist münasibətləri inkişaf etmişdir. Bakı kapitalist neft sənayesinin inkişafı nəticəsində öz mədən-zavod rayonları ilə birlikdə 266 min nəfər əhali-si olan bir şəhərə çevrilib, Rusiyada ən böyük sənaye mərkəzlərindən biri, Qafqazda isə ən iri sənaye və proletar mərkəzi olaraq, 65 min nəfərlik (1902-ci il məlumatına əsasən) proletar ordusuna çevrilmişdi.

Belə bir dövrdə B.Şahtaxtinski Bakı fəhlə sinfinin tərkibinə daxil olmuşdu. Bu zaman Bakı proletariati çoxmillətli bir proletariat kimi təşəkkül tapmışdı və Azərbaycan neft sənayesində təmərküzləşmənin genişlənməsi Bakı proletariatının da son dərəcə təmərküzləşməsi ilə nəticələnmişdi ki, bu da Bakı fəhlə sinfinin şüuruna və inqilabi mübarizəsinə çox böyük müsbət təsir göstərən mühüm amillərdən biri olmuşdur.

Həmin dövrdə B.Şahtaxtinski Bakı Kantor qulluqçuları ittifaqının yaradılmasında və işində fəal iştirak etmiş, daim bu ittifaqın idarə heyətinin üzvü seçilmişdi.

O zaman Bakının neft mədənlərində və zavodlarında fəhlələrin əmək şəraiti və maddi vəziyyəti çox ağır idi. Neft çıxarılması, quyu qazılması kimi ən ağır işlərdə çalışan azərbaycanlı fəhlələrin vəziyyəti daha dözülməz idi. Onlar başqa millətlərə nisbətən ən az əmək haqqı alırdılar. Kapitalistlər və çar hakimiyyəti müxtəlif millətlərdən olan fəhlələrin əmək haqqındaki

fərqdən Bakı proletariyatının sıralarını pozmaq, ixtisaslı fəhlələri ən çoxu azərbaycanlılardan ibarət olan mədən fəhlələrindən ayırmaq üçün istifadə edirdilər.

«Əmək şəraitinin dözülməz olması, qəddarcasına istismar, maddi vəziyyətin son dərəcə ağırlığı, natəmizlik, kobudcasına rəftar – bunların hamısı Bakı fəhlələrinin tez sıradan çıxmasına səbəb olurdu»

Ümumiyyətlə, cüzi əmək haqqı almaq, gün çıxandan gün batanadək işləmək, dözülməz şərait, döyülmək, söyülmək, təhqir edilmək, yarıac və səfalətli həyat sürmək Azərbaycan proletariyatının nəsibi olmuşdu.

Bütün bunlar B.Şahtaxtinski bir inqilabçı demokrat kimi düşündürmüş və onun sonrakı inqilabi fəaliyyətində böyük rol oynamışdı.

1905-ci il inqilabi ərəfəsində, 1902-1904-cü illərdə Bakıda keçirilən siyasi tətillər və nümayişlər, 1903-cü ilin ümumi yay tətili, 1904-cü ildə Rusiya fəhlə hərəkatı tarixində ilk dəfə olaraq fəhlələrlə kapitalistlər arasında kollektiv müqavilə bağlanması ilə qurtarmış əzəmətli dekabr tətili və başqa inqilabi çıxışlar B.Şahtaxtinski proleter sinfi şüurunun, siyasi tərbiyəsinin, döyüş təcrübəsinin və inqilabi fəallığının artmasına güclü təsir etmişdir.

Azərbaycanda tətillə hərəkatının xarakterik xüsusiyyəti başqa yerlərdən fərqli olaraq çox hallarda iqtisadi və siyasi tətillərin birləşməsindən ibarət idi. Tətillərin hər iki növü arasında sıx əlaqənin olması Azərbaycanda, xüsusən Bakıda fəhlə hərəkatına böyük qüvvət verirdi. Təsadüfi deyildir ki, B.Şahtaxtinski o zaman fəhlələr üçün iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Bakı kantor qulluqçuları ittifaqında xəzinədar işləmişdir. Eyni za-

manda o müstəqil olaraq öz üzərində işləmiş, müstəqil elmi biliyini artırmış və hüquq müdafiəçisi olmuşdu.

Həmin dövrdə Bakıda inqilabi fəhlə hərəkatının geniş dairədə inkişaf etməsinin həlledici səbəblərindən biri də 1904-cü ilin sonunda təşkil edilmiş, N.Nərimanovun, M.Əzizbəyovun, S.M.Əfəndiyevin, M.Mövsumovun və b. başçılıq etdikləri «Hümmət» qrupu idi. Azərbaycanlı fəhlələri inqilabi hərəkata cəlb etmək sahəsində «Hümmət» qrupu böyük iş aparırdı. «Hümmət» öz fəaliyyətində mətbuatdan da geniş istifadə edirdi. «Hümmət» qəzetinin 1-ci nömrəsi 1904-cü ilin oktyabr ayında çıxmışdı. Bu, Azərbaycan dilində ilk bolşevik fəhlə qəzeti idi.

«Hümmət» qəzeti qısa müddət ərzində öz ideyaları ilə mübarizədə N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, S.M.Əfəndiyevlə yanaşı olaraq, B.Sərdarov, H.Sultanov, D.Bünyadzadə və B.Şahtaxtinskidən ibarət peşəkar inqilabçılar dəstəsi yetişdirmişdi. Onlar Azərbaycan xalqının demokratik azadlıqlar əldə etməsinə çalışır, özbaşınalıq üsul-idarəsinin, milli məhdudiyyətlərin ləğv edilməsini, mənfur çar çinovniklərinin kənar edilməsini, milli hüquq bərabərliyi olmasını, xalqa daxili özünüidarə hüququ, bərabər seçki hüququ, məktəblərdə ana dilində təhsil hüququ verilməsini tələb edir və güclü ideya təsiri altında milli-azadlıq hərəkatının genişləndirilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar. 1905-ci ildə «Hümmət» qəzetinin nəşri qadağan edildikdən sonra bu peşəkar inqilabçılar öz fəaliyyətlərini müxtəlif yollarla davam etdirmişlər. B.Şahtaxtinski isə jurnalistlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.

1917-ci il Fevral burjua-demokratik inqilabından sonra N.Nərimanovun və M.Əzizbəyovun başçılığı ilə «Hümmət» təşkilatı yenidən öz fəaliyyətini genişləndirir. Həmin il martın ortalarında «Hümmət» təşkilatının ümumi yığıncağı olur. Həmin iclasda N.Nərimanov «Hümmət»in sədri seçilir. N.Nərimanovdan əlavə, «Hümmət»in rəhbər heyətinə M.Əzizbəyov, H.Sultanov, B.Sərdarov, S.M.Əfəndiyevlə birlikdə B.Şahtaxtinski də daxil olmuşdu.

«Hümmət» təşkilatının fəaliyyətini qüvvətləndirmək, azərbaycanlı fəhlələr arasında siyasi tərbiyə və inqilabi işi gücləndirmək, habelə Azərbaycan dilində ədəbiyyat və mətbuat nəşrini təşkil etmək üçün bir sıra işlər görülürdü. Bunun nəticəsində 1917-ci il iyulun 3-dən yenidən Bakıda 4000 nüsxədən ibarət «Hümmət» qəzeti çıxmağa başladı və qəzet qısa müddət ərzində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynadı. N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə nəşr edilən qəzetin redaksiya heyətinin tərkibinə M.Əzizbəyov, S.M.Əfəndiyev, T.Şahbazi, D.Bünyadzadə, Y.Məlikov ilə birlikdə B.Şahtaxtinski də daxil idi.

Zaqafqaziya müsəlman zəhmətkeşlərinin vahid cəbhəsini təşkil etmək və müsəlman demoktarik partiyalarının inqilabi ruhda olan hissəsini fəhlə-kəndli hakimiyyətinə tərəf cəlb etmək üçün 1917-ci il dekabrın 17-də «Hümmət» təşkilatı Bakı komitəsinin təşəbbüsü ilə «Hümmət»in Zaqafqaziyadakı təşkilatları və onlara rəğbət bəsləyən müsəlman nümayəndələrinin Bakıda qurultayı çağırılmışdı. N.Nərimanovun giriş nitqi ilə açılan bu qurultayda 27 nümayəndədən biri də «Hümmət» təşkilatının fəal üzvü B.Şahtaxtinski olmuşdu.

Qurultayda hakimiyyət, fəhlə nəzarəti məsələləri, torpaq məsələsi və milli məsələ, təşkilat işi müzakirə olundu. Qurultay «Hümmət»in MK-nı seçdi. Onun heyətinə M.Əzizbəyov, D.Bünyadzadə, M.İsrafilbəyov, M.Məmmədyarov, N.Nərimanov, B.Sərdarov, H.Sultanov, S.Əfəndiyev ilə birlikdə B.Şahtaxtinski də daxil oldu. N.Nərimanov MK-nın sədri, D.Bünyadzadə isə katibi seçildilər. Qurultay Zaqafqaziya müsəlman inqilabı və demokratik partiyalarının fəaliyyətini gələcəkdə əlaqələndirmək üçün həmin partiyaların nümayəndələrindən ibarət ümumi mərkəzi komitə seçmişdi ki, onun da sədrliyinə S.M.Əfəndiyev təyin edilmişdi.

1918-ci il yanvarın 7-də «Hümmət» təşkilatının M.İsrafilbəyov (sədr), H.Sultanov, B.Şahtaxtinski (müavinlər), D.Bünyadzadə (katib) və İ.Məhəmmədzadədən (xəzinədar) ibarət yenidən seçilən Mərkəzi Komitəsi kütlələr arasında fəaliyyətini daha da genişləndirmişdi.

1918-ci ilin mayında Fövqəladə komissiya təşkil edilmişdi. B.Şahtaxtinski həmin komissiyada məsul vəzifədə çalışır və sovet orqanlarını hər cür xəyanətdən çəkindirmək məqsədilə qulluq sahiblərinin rüşvət-xorluğu və xəyanəti işi ilə ciddi məşğul olurdu.

Həmin dövrdə «Hümmət» təşkilatının partiyadaxili işi getdikcə qüvvətlənirdi. «Hümmət»in Bakı təşkilatı hələ may ayında qərara alır ki, ətraf kəndlərdə yerli şöbələr yaratmaq üçün nümayəndələr göndərsin.

1918-ci il iyunun 9-da Bakıda «Hümmət» üzvlərinin yığıncağı təşkilatın yeni komitəsini seçdi. Onun heyətinə B.Aşirov, D.Bünyadzadə, M.Məmmədyarov, M.Talibov, B.Əfəndiyevlə bərabər B.Şahtaxtinski də daxil

oldu. Xəstəliyinə görə Həştərxana getmiş N.Nərimanov, habelə M.Əzizbəyov və M.İsrafilbəyov «Hümmət» komitəsinin fəxri sədrləri seçildilər. İyunun 11-də komitənin yeni heyətinin iclasında B.Şahtaxtinski sədr, B.Aşirov müavin, D.Bünyadzadə katib seçildilər. «Hümmət» təşkilatı daha da böyüyüb möhkəmləndi. 1917-ci ilin oktyabrında onun sıralarında 200 nəfər üzv var idisə, 1918-ci ilin yazında onların sayı artıq 1500 nəfərə çatmışdı ki, onun da əsas hissəsini fəhlələr təşkil edirdi. Həmin fəhlələr arasında ideya-siyasi iş genişləndirilir və onların içərisindən təcrübəli kadrlar hazırlayırdılar. Bu istiqamətdə iş başlıca olaraq «Hümmət» təşkilatı vasitəsilə aparılırdı. Bu məqsədlə 1918-ci il iyunun 29-da «Müsəlman kütləsi içərisində iş aparmaqdan ötrü şüurlu və ideyalı yoldaşlar» hazırlamaq üçün «Hümmət»in yanında təbliğatçı və təşviqatçı kursları açıldığı elan edildi. İyulun axırlarında isə xalq universiteti azərbaycanlı dinləyiciləri qəbul etməli idi. Hətta «Hümmət»in Bakı Komitəsi B.Şahtaxtinski, D.Bünyadzadə və başqalarından ibarət (cəmi 5 nəfər) mühazirəçi ayırdı. Onlar ictimaiyyətsünaslığa, coğrafiyaya, ümumi tarixə, inqilabi hərəkət tarixinə dair mühazirələr oxumalı idilər. Universitetin açılışı 1918-ci il iyulun 26-na təyin edilsədə, bu baş tutmadı.

Beləliklə, Behbud Şahtaxtinski XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynaması, xüsusilə «Hümmət» təşkilatındakı 1917-1918-ci illərdəki fəaliyyəti, siyasi, təşkilatçılıq sahəsində topladığı qiymətli tarixi təcrübə onun sonrakı dövlətçilik fəaliyyətindəki mübarizəsində mühüm rol oynamışdır.

BEHBUD ŞAHTAXTİNSKİNİN JURNALİSTLİK FƏALİYYƏTİ

B.Şahtaxtinskının 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin Fəhlə-kəndli Müfəttişliyinə öz imzası ilə təqdim olunan və Azərbaycan Respublikası XKS sədri N.Nərimanov tərəfindən təsdiq olunan tərcümeyi-halında yazılır ki, o 1907-ci ildən jurnalistlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, bir müddət «Balaban» jurnalının redaktoru olmaqla, müxtəlif mövzularda yazdığı publisistik məqalələri ilə dövrü mətbuatda da çıxış etmişdir.

B.Şahtaxtinskının, xüsusilə «Müsəlman Maarifçilik Cəmiyyəti»nin İ.B. Aşurbəyovun redaktorluğu ilə nəşr etdirdiyi «Nicat» qəzetinin 1910-cu il 11 dekabr tarixli 4 №-li sayında çap olunan «Gənc türklərin siyasətinə dair» və 1911-ci il 21 may tarixli 28 №-li sayında çap etdirdiyi «Panislamizm» məqalələri həmin dövrün ictimai-siyasi mühitinin öyrənilməsi üçün çox maraqlıdır.

Məlumdur ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində çoxmillətli imperatorluqların «millət və milliyyətçilik» fikirləri qarşısında dağılmağa başladığı, «Hürriyyət, demokratiya, bərabərlik» kimi məfhumların ön plana çıxdığı, tarixin səhnəsinə hüquqlarını qanunla təmin etməyə çalışan fərdlərin (Ziya Göyalp, Namiq Kamal, Ziya Paşa və s.) və bunlardan meydana gələn millətlərin doğulduğu bir dövrdə Türkiyədə «Gənc

1. Biz burada hələlik əldə etdiyiniz məqalələri təhlilə cəlb etmişik. Gələcək tədqiqatlarda onun başqa məqalələrindən də istifadə edəcəyik.

NAXÇIVAN
MUXTAR RESPUBLİKASI
ALİ MƏCLİSİNİN

Daxil olma № 01

"09" fevral 2013 il.

türklər» hərəkəti meydana gəlmiş və onlar bir müddət Türkiyənin siyasi və iqtisadi həyatına rəhbərlik etməklə burada yaşayan müxtəlif xalqlar və millətlərin mənafeyini də Türkiyə naminə müdafiə etmişlər.

B.Şahtaxtinski yazırdı: «Türkiyədə çevriliş zamanı öz şüarlarını bəyan edən bütün millətlər Vətənə məhəbbət hissindən çıxış etmişdilər. Bu şüarlar gənc türklərin siyasi proqramına uyğun gəlirdi. Gənc türklər çox istəyirdilər ki, Türkiyədə yaşayan bütün xalqlar Vətənin qüdrətlənməsində eyni dərəcədə maraqlı olsunlar. Baxmayaraq ki, Türkiyə xalqları dil, din, adət-ənənə, mədəniyyət və digər milli xüsusiyyətləri ilə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Onlar tərəfindən azacıq səmimiyyət olduğu halda, gənc türklər birgə iş üçün əsas tapa bilərdilər... Əgər qonşu Balkan dövlətləri onların içərisində seperatizmi hər cür rəğbətləndirməsə və ya inkişaf etdirməsə idilər, çox güman ki, Türkiyədə yaşayan bu xalqlar səmimiyyət göstərərdilər».

Tarixdən bəllidir ki, gənc türklərin hakimiyyət illəri Osmanlı Türkiyəsinin dağılmağa başladığı və yeni bir «milli dövlətin» rüşeyminin yarandığı illərdir. Bu illərdə hakimiyyətə gələn gənc türklər tərəfindən bir çox sahələrdə ilk addımlar atılmağa başlamışdı. İqtisadi baxımdan Türkiyədə iş yerlərinin milliləşdirilməsi, bütün şirkətlərin yazışmalarının türkcə aparılması, xarici ölkələrlə əlaqədə kədr hazırlığı, dövlətçilik prinsiplərinin təməlinin qoyulması, yenidən ordunun qurulması, dil sahəsində təmizlik, Türkiyədə yaşayan müxtəlif türk xalqları ilə əlaqə, milli kitabxana, arxiv, musiqi və coğrafiya institutları kimi mədəniyyət qurumlarının yaradılması üçün islahatlar aparılmışdı.

B.Şahtaxtinski yazırdı: «Gənc türklər Türkiyə xalq kütlələrinin dinc birgə yaşayışı və mədəni quruculuq işi üçün baza əsas yaratmaq üzərində ürəkdən çalışırdılar».

Lakin, «gənc türklər» nümunə ola biləcək tarixi təcrübədən məhrum olduqlarından və iqtidar təcrübəsinə malik olmadıqlarından məğlubiyyətə uğradı.

B.Şahtaxtinski fikrincə: «Yenidən «Gənc türklər»in siyasətində üslubsuz strukturaya gətirib çıxaran formasız fəaliyyət bərqərar oldu. Daha bir neçə xoşagəlməz hadisələrin mövcudluğu gənc türklərin siyasətində axırncı dönüşə gətirib çıxardı. Bu isə hakim xalq olan türklərin üstün hüququnu qoruyub saxlamaq anlamında milli əlahiddəlik siyasəti idi ki, bu da Türkiyədə yaşayan digər millətlərin narazılığını doğurur».

Gənc türklərin iqtidar illərindən bəhs edən B.Şahtaxtinski yazırdı ki, bu dövr daha mükəmməl bir təcrübə idi və Türkiyənin sonrakı ictimai-siyasi həyatı üçün yetkin bir siyasi məktəb rolunu oynamışdı. Bu mərhələdə meydana çıxan yeni fikir və təcrübələr respublika dövrü inqilablarının təməlini təşkil etmişdi.

Tarixdən bəllidir ki, XIX əsrin son illəri – dünya müsəlmanları arasında siyasi-milli oyanma prosesinin dərinləşməsi, millətlərin meydana gəlməsi, bunların nəticəsində isə bir sıra mühüm cərəyan və hərəkətlərin yaranması ilə səciyyələnir. Yusif Akçura oğlunun 1928-ci ildə İstanbulda çapdan çıxan «Türk fikri, türk hərəkatı, türk ocaqları» əsərində yazdığı kimi «Millət» anlayışı – Avropada meydana gəlmiş, ilkin olaraq ən yüksək dərəcədə, Avropa ilə sıx əlaqələrdə və qarşılıqlı münasibətlərdə olan, türk tayfaları tərəfindən mənim-

sənilmişdir. Bu çoxlu türk tayfaları içərisində olan Qafqazdakı azəri türklərinə də aiddir. Bu dövrdəki gerilik və tənəzzül, müstəmləkə əsarəti, islahatların uğursuzluğu və s. Yaxın və Orta Şərq ölkələrində dinə, islama və millətçiliyə-türk birliyinə dayaqlanmağı şərtləndirirdi. Məhz bu və digər amillər zəminində bir sıra ideologiya və hərəkatlar, o cümlədən Güney və Quzey Azərbaycanı da əhatə edən panislamizm (islamçılıq) formalaşmağa başladı. Bu ilk növbədə türk xalqlarının müsəlman dininə itaət etmələrilə bağlıdır. Həmçinin islamçılığın ideoloqları belə bir qarşılıqlı tezisdən çıxış etmişlər ki, islamın yaşaması üçün ona itaət edən millətlərin özünüdərketməsi vacibdir, türk xalqlarının dünyagörüşündə və mədəniyyətlərində islam mühüm yer tutur. Lakin ətraf ictimai-siyasi mühitin təsir və təzyiqinə reaksiya olan panislamizm vahid doktrina yarada bilmədi. Çünki, uzun müddət hərəkatın xarakterini, strategiya və taktikasını müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

Bütün bunları nəzərə alaraq B.Şahtaxtinski yazır: «... Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir islam necə ki, hamı təsdiq edir, özündə iri siyasəti birləşdirir ki, bununla hesablaşmamaq olmaz. Belə hərəkata şərait yaratmaq, elə bil ki, könüllü bizim siyasi təsirimizi bizimlə rəqabət aparən dövlətin xeyirinə vermiş oluruq ki, yüzilliklərdə külli miqdarda Asiyada qurbanlar vermişik. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, Avropada islama xidmət edənlər, hər hansı münasib şəraitdə Rusiyaya düşmənçilik münasibəti yaratmaq və onun hər hansı atdığı ehtiyatsız addımından Asiya xalqlarında düşmənçilik əhval-ruhiyyəsi yaradır».

Sözsüz ki, panislamizm Azərbaycanı Avropa ilə birinci növbədə Rusiya ilə üz-üzə qoyurdu. Bundan da düşmənlər öz məqsədləri üçün səmərəli şəkildə istifadə etmək istəyirdilər. Əslində isə Azərbaycanda Rusiyaya qarşı panislamizm siyasəti yeridilməmişdir.

B.Şahtaxtinski yazır: «Nə qədər başqa ölkələrin diplomantları çevik və dözümlüdürsə bir o qədər də bizim siyasi rəhbərlərimiz inadcıl və inciyəndirlər. Bu siyasi burulğan içərisində üstünlük bizim rəqibimizin xeyrinədir, axırının köməyinə Rusiyada «vətənpərvər» bayrağı altında işləyən müxtəlif rütbə subyektləri çıxış edirlər.

... Ola bilsin ki, onların çıxışları provakator fantaziyası ilə deyil, ola bilsin ki, onlar «nə yaradırlar büruzə vermirlər» ancaq fakt odur ki, onlar özlərinin kinli xəbərləri ilə guya «vətənpərvərlik» hissi ilə rus işinə daha çox ziyan vurur, nəinki qəddar düşmən. Xalq hikmətində bu hadisəyə belə hökm verib: «Ağılsız dost, düşməndən qorxuludur».

Təkrar edirik ki, müsəlmanlar arasında ruslara aid panislamist hərəkatı heç vaxt olmayıb və ola da bilməz».

Hər iki məqalədən aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi şərait bir sıra mühüm proseslər və hadisələrlə zəngin olmuşdur. Azərbaycan cəmiyyəti bir sıra cərəyan və hərəkatların yaranması, gərgin ideya-məfkurə mübarizəsi dövrünü yaşamış, onun tarixində çoxlu ziddiyyətlər və problemlər olmuşdur.

Göründüyü kimi, məhz bu dövrdə həmin problemlər və ziddiyyətlərin Azərbaycanın həyatı və siyasi

mübarizəsi ilə əlaqələndirilib açıqlanmasında böyük rolu olan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Behbud Şahtaxtinski olmuşdur. B.Şahtaxtinskiyin jurnalistlik fəaliyyəti geniş olub, həmin dövrdə daha çox siyasi problemlərin təhlilinə və çıxış yollarının müəyyən edilməsinə yönəldilmişdi. Gələcəkdə onun başqa publisistik əlaqələrini tədqiqata cəlb etməklə daha geniş fikir yürütmək imkanına malik olacağıq.

QAÇQIN VƏ KÖÇKÜNLƏRİN YERLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ BEHBUD ŞAHTAXTİNSKİNİN ROLU

Behbud Şahtaxtinski 1918-ci ilin sentyabrında Bakıda həbs olunmuş və 3 ay Gəncədə qaldıqdan sonra həbsdən azad olub Naxçıvana gəlmişdir.

Həmin dövrdə Naxçıvanın iqtisadi və mədəni həyatı ardı-arası kəsilməyən daşnaq basqınları nəticəsində ağır vəziyyətə düşmüşdü. Daşnaq dəstələri rayonlarda yerli xalq qüvvələrini əzərək mərkəzə (Naxçıvana) doğru irəliləyirdi.

Behbud Şahtaxtinski Naxçıvana gəldikdən sonra buranın tanınmış nümayəndələri Həsən Səfərov, Mirheydərzadə, Nəcəfqulu Nəcəfov, Əhməd Əzimov və başqaları onun ətrafında toplaşaraq, yerli əhalinin qüvvələrini birləşdirmiş və daşnaq hücumlarına qarşı mübarizə artmışdır.

Eyni zamanda, B.Şahtaxtinski Naxçıvanda ictimai-təlimat, mühacirlərə kömək komissiyasında, sonra isə sahibsiz uşaqlar evinin direktoru və Qaçqınlar komitəsinin sədri vəzifəsində çalışmışdı.

Həmin dövrdə Azərbaycan Demokratik Respublikası Naxçıvanın taleyi ilə maraqlanır, təkzibedilməz faktdır ki, özünün parlament yığıncaqlarında Naxçıvandakı vəziyyət barədə məsələ müzakirə edir və əməli tədbirlər görürdü. Lakin bütövlükdə özünün düşdüyü vəziyyətlə əlaqədar istədiyi köməyi edə bilmirdi.

1919-cu ildə ADR-in Naxçıvana müvəkkil təyin etdiyi Səməd bəy Cəmillinskinin Naxçıvanda, Ordubadda, Şərurda təsis etdiyi inzibati idarələr xalqın hərtə-

rəfli tərəqqisi naminə olduqca faydalı və səmərəli işlər görürdülər. Məsələn, Behbud Şahtaxtinski Qaçqınlar Komitəsinin sədri kimi, öz yurd-yuvalarından didərgin düşmüş soydaşlarının maddi təchizatı, onların yerləşdirilməsi sahəsində əlindən gələni edirdi. Qısa müddət ərzində 15 min nəfər qaçqın qəza mərkəzlərində və bir sıra kəndlərdə açılmış pulsuz yeməxanalara təhkim olunmuş, Naxçıvan, Şərur və Ordubadda yetim qalmış uşaqlar üçün uşaq evləri açılmışdı. Hətta Naxçıvan qaçqınlarına yardım göstərmək, yetimxanalar, yeməxanalar, məktəblər və i.a. təşkil etmək üçün Rusiyanın Qırmızı Xaç Cəmiyyəti özünün Zaqafqaziyadakı nümayəndəliyi vasitəsilə pul, ərzaq və dava-dərman ayırmışdı. Lakin, Gürcüstanın menşevik hökuməti bu əmlakı və pulu müsadirə etmişdi. Buna baxmayaraq Qaçqınlar komitəsi B. Şahtaxtinskiyə rəhbərliyi altında Naxçıvan İnqilab Komitəsi ilə birlikdə Təbriz şəhərində Naxçıvanın ticarət nümayəndəliyini yaratmış, qaçqınları çörəklə, ev əşyaları ilə təmin etmək üçün tez-tez Azərbaycan hökumətinə, XI Qızıl Ordunun Hərbi Şurasına, RSFSR hökumətinə, Təbriz hakiminə, Maku sərdarına, Xoy hakiminə müraciətlər etmiş, iqtisadi və ticarət əlaqələrini möhkəmləndirməyə çalışmışdı.

1920-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Demokratik Respublikası süquta uğradıldıqdan sonra N.Nərimanovun şəxsən inandığı və onun yaxın silahdaşı olan B. Şahtaxtinski Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən Xalq Ədliyyə Komissarı təyin edilmiş və həmin vəzifədə qısa müddət işləməsinə baxmayaraq üzərinə düşən tapşırıqları layiqincə yerinə yetirmişdir.

1921-ci ilin yanvarında Naxçıvanın ağır vəziyyətini nəzərə alan AK (b) P MK-nın Bürosu B. Şahtaxtinskiyə HİŞ-nin mandatu ilə Naxçıvana komissar göndərməyi

qərara almışdır. Naxçıvanın ictimai-siyasi vəziyyətinə yaxından bələd olan B. Şahtaxtinski Naxçıvana gəlmiş, yerlərdə bir daha xalqın yaşayış səviyyəsi ilə maraqlanmış və onu kökündən öyrənib araşdırdıqdan sonra 1921-ci il aprelin 19-da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin iclasında «Naxçıvanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında» məruzəsi dinlənilmişdi. Məruzədə göstərilirdi ki, Naxçıvan, Ordubad və Şərur–Dərələyəz qəzalarında erməni quldurları tərəfindən azı 240 kənd xarabalığa çevrilmişdir. Bundan başqa Ermənistan SSR ərazisində qalmış Azərbaycan kəndləri əsl mənada fəlakətə məruz qalmışdır: Zəngibasarda 48, Vedidə 118, Dərələyəzdə 74 kəndin əhalisi qılıncdan keçirilmiş, evlərə od vurulub yandırılmışdı. Bu yerlərdən 500 min nəfərdən çox əhali öz yurdlarından qovulmuşdur. Onlar Azərbaycanın, Naxçıvanın və İranın şəhər və kəndlərində didərgin kimi dolaşmaqdadır. Təkcə Naxçıvanın üç qəzasında əhalinin 60-70 min baş mal-qarasını Andronikin quldur dəstələri sürüb aparmışdılar. Şərur qəzasında əhalinin kənd təsərrüfatı alətləri qarət olunmuş, yaşayış evləri, anbarlar, tövlələr yandırılmışdır. Aclıq, xəstəlik bütün diyarı bürümüşdür. 1920-ci ilin payızında Maku sərdarı İrandan Naxçıvana taxıl daşınmasını qadağan etdikdən sonra vəziyyət xüsusilə faciəli hal almışdır. Naxçıvan qəzalarına geri qayıtmış qaçqınlar arasında aclıqdan və xəstəlikdən ölənlərin sayı minlərlə idi. Hətta Azərbaycan İnqilab Komitəsinə göndərilmiş məktublarda birində göstərilmişdi ki, əgər Sovet hökuməti gələn məhsul ilinə qədər yardım göstərməzsə, Ordubaddan başlamış Zəngibasara, Vədiyə qədər bütün əhali məhv ola bilər və gələcək müvəffə-

qiyyətlərimiz ilk növbədə aclığa qarşı mübarizədə əldə edəcəyimiz müvəffəqiyyətlərdən asılı olacaqdır.

B. Şahtaxtinskiyin bu məruzəsindən sonra Azərbaycan İnkilab Komitəsi və şəxsən onun sədri N.Nərimanov Naxçıvanı düşmüş olduğu ağır iqtisadi vəziyyətdən xilas etmək, onun əhalisinin çörəyə, ərzaq mallarına olan ehtiyaclarını qismən də olsa, ödəmək üçün daim yeni mənbələr axtarır və bu barədə Azərbaycan SSR-in Moskvadakı nümayəndəliyi vasitəsilə RSFSR rəhbərliyinə vaxtaşırı məlumatlar çatdırırdı.

Məsələyə RK (b) P MK Siyasi Bürosu səviyyəsində baxılmış və G.Çiçerinin təklifi ilə Naxçıvan üçün Maku xanlığından ərzaq alınması haqqında qərar çıxarılması və məsələni öyrənmək üçün yüksək səviyyədə komissiya yaradılması məhz bu ali məqsəd nəminə edilmişdi. Lakin, «məsələnin öyrənilməsi» iki ay yarımından artıq çəkmişdi.

1921-ci il aprelin 23-də Naxçıvan SSR fəvqəladə komissarı vəzifəsinə Qafqaz cəbhəsi Hərbi İnkilab Şurası üzrə verilən əmrlə B. Şahtaxtinskiyin təyin olunması və sonra onun həm də Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri seçilməsi bu işi sürətləndirmiş və ən nəhayət 1921-ci il iyunun 1-də Şahtaxtı stansiyasında Naxçıvan İnkilab Komitəsinin, Qızıl Ordunun Qafqaz cəbhəsi hərbi şurasının Naxçıvanda olan nümayəndəsinin və Maku xanı Murtuzqulu xan başda olmaqla İran nümayəndələrinin iştirakı ilə müqavilə imzalanmışdı.

B. Şahtaxtinski hər iki vəzifədə işləyərkən əsas qüvvəsini ilkin tədbir kimi yerlərdə torpaq komitələri, yoxsul komitələri və qaçqınlar komitələrinin yaradıl-

masına sərif etmişdir ki, bunlardan da yerli əhalini və qaçqın kəndliləri torpaq, çörək, toxum, kənd təsərrüfatı alətləri ilə, işlə təmin etmək tələb olunurdu. Xüsusilə, bu dövrdə Naxçıvan SSR-də qaçqınları yerləşdirmək məsələsi B. Şahtaxtinskiyin qarşısında duran ən ciddi problem idi. Çünki, hələ 1918-1920-ci illərdə Zəngəzur, Vədi, Sisyan və Ermənistanın digər bölgələrində azərbaycanlı kəndləri daşnaqlar tərəfindən dağıdılmış, əhalisi qılıncdan keçirilmiş, sağ qalanları isə öz doğma yurdlarından didərgin düşmüşdülər. Həmin illərdə Ermənistanda boş qalmış azərbaycanlı kəndlərində ermənilər, Naxçıvanda isə qismən boşalmış kəndlərdə azərbaycanlı qaçqınlar yerləşdirilmişdi. Lakin, məsələ onda idi ki, sayca qat-qat çox olan azərbaycanlı qaçqınlar daha ağır vəziyyətdə yaşayırdılar. Görünür, elə bu səbəbdən də onlar daha çox ana yurdlarına qayıdıb yerləşdirilməyi tələb edirdilər. Bu məsələ ətrafında uzun müddət Naxçıvan SSR ilə Ermənistan SSR, RSFSR və bu respublikalar ilə Təbriz bələdiyyə rəisi, Maku xanı, Culfa gömrük rəisi arasında yazışmalar getmişdir. Lakin çox təəssüf ki, İttifaq Soveti Ermənistandan olan 28 min nəfər azərbaycanlı qaçqının Naxçıvanda saxlanmasını qanuniləşdirməklə bu məsələyə açıqca qərəzli mövqe tutmuşdu.

Bütün bunlara baxmayaraq qısa müddət ərzində B. Şahtaxtinskiyin ciddi işgüzarlığı nəticəsində qaçqınlar məsələsi Naxçıvanda əsasən həll edilmişdi, yəni qaçqınlar Naxçıvan kəndlərində yerləşdirilmiş və torpaqla təmin edilmişdilər. Bunu II Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında (1921-ci il may) Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q. Musabəyovun məruzə-

sinin qaçqınlardan bəhs edən hissəsində də görmək olar. O demişdi: «Azərbaycanda qaçqınlar məsələsinə gəldikdə onlara imkan vermək lazımdır ki, dirçəlib öz təsərrüfatları ilə məşğul olsunlar. Qaçqınlar məsələsi artıq müvəffəqiyyətlə həll olunmuşdur. İndi bizdə belə bir məsələ yoxdur». Əlbəttə, həmin sözlərin yüz faiz həqiqətlə səsleşdiyini iddia etmək düzgün olmasa da, hər halda bu da şəksiz idi ki, bu mühüm problemin həlli üçün xeyli iş görülmüşdü və qaçqınlar məsələsi tam çılpaqlığı ilə qarşıda durmuşdu.

Onu da qeyd edək ki, 1920-1921-ci illərdə qaçqınların ardı-arası kəsilmədən Naxçıvana axışib gəlməsi, onların sərkərdən kimi şəhər və kəndləri dolaşması, aclıq və işsizlik, möhtəkirlilik, oğurluq, dövlət mülkiyyətini talamaq və sair cinayətkarlıq hallarının artması üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Bu kimi neqativ hallarla mübarizə aparmaq məqsədilə B. Şahtaxtinski 1921-ci il sentyabrın 25-də Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri kimi Naxçıvan fəvqəladə komissiyası nəzdində oğrularla, möhtəkirlərlə, qaçaqmalçılarla mübarizə aparan yol şöbəsi təşkil etmişdi. Əvvəllər Arazdöyəndən Culfaya qədər səlahiyyət dairəsi olan bu təşkilatın fəaliyyətindən əldə edilmiş nəticələrdən sonralar «əksinqilabla mübarizədə» Naxçıvan SSR-in bütün idarə və müəssisələrində istifadə olunmuşdu.

Görülmüş tədbirlərə baxmayaraq, həmin dövrdə Naxçıvanda bütün çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların da gücündən istifadə edilmişdi. Məsələn, aclığa qarşı mübarizə aparan Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin xətti ilə ABŞ nümayəndəliyi Naxçıvan SSR-nin hər üç qəzasına

pulsuz yemək məntəqələri və onlarca kəndlərdə yemək şöbələri açdırmışdı. 1921-ci ilin sentyabrından Naxçıvana Zaqafqaziyaya Diyar Partiya Komitəsinin qərarı ilə hər ay 10 min pud taxıl göndərilməsi ləng də olsa həyata keçirilirdi. RSFSR Xalq Komissarları Soveti 1921-ci il sentyabrın 20-də əhalini və qaçqınları aclıqdan, yoluxucu xəstəliklərdən xilas etmək və payız əkinini başa çatdırmaq üçün Naxçıvana 100 min pud buğda və bir vaqon səhiyyə avadanlığı, habelə dərman göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Eyni zamanda RSFSR-nin Naxçıvandakı xarici ticarət komissarlığının müvəkkilliyinə göstəriş verilmişdi ki, Ermənistan və Gürcüstan İnqilab Komitələri ilə əlaqəyə girib duzu Naxçıvanın ehtiyacı olan mallar ilə dəyişdirmək ticarətini təşkil etsin. Hətta Naxçıvan əhalisinə yardım təkcə dövlət xətti ilə olmamış, tanınmış xeyriyyəçilərimiz də bu işə qoşulmuşdular. Sovet hökumətinin qoyduğu məhdudiyyətlərə baxmayaraq xalqımızın insanpərvər oğlu, milyonçu H.Z.Tağıyev qaçqınların ehtiyacı üçün Naxçıvana 5 min manat gümüş pul göndərmişdi.

Göstərilən fakt və rəqəmlərdən göründüyü kimi, Naxçıvan SSR ərazisində 1918-1921-ci illərdə qaçqınların yerləşdirilməsi sahəsində, onların böyük bir hissəsinin torpaq sahəsi ilə təchiz olunub yerləşdirilməsində, əhalinin ərzaqla və s. təmin olunmasında B. Şahtaxtinskiyin əvəzsiz xidmətləri vardır. Bütün bunlar isə sonrakı dövrdə Naxçıvanda dinc quruculuq işlərinə başlamağa və ilk növbədə dağıdılmış və bərbad halına salınmış kənd təsərrüfatında həyati əhəmiyyətli tədbirlər keçirməyə imkan vermişdir.

BEHBUD ŞAHTAXTİNSKİ VƏ MOSKVA MÜQAVİLƏLƏRİ

1918-1921-ci illərdə Zaqafqaziyada mürəkkəb bir siyasi vəziyyət olmuşdur. Əslində üç «müstəqil respublika» dörd xarici dövlətin – Türkiyə, Rusiya, İngiltərə və ABŞ-ın geosiyasətinin düyün nöqtəsinə çevrilmişdi. Daşnak Ermənistanı «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə Azərbaycandan torpaq iddiası edirdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra sovet Rusiyası Ermənistanı Türkiyə və Azərbaycana qarşı müharibəyə təhrik etmək siyasətini yeridirdi.

Sovet hakimiyyətinin elə ilk günlərindən ən nizami daşnaq hissələri Azərbaycan torpaqlarında peyda oldular. Bütün daşnaq ordusu özünün təcavüzkar əməllərini gücləndirdi. Hətta Ermənistan hökuməti şaiyə yaymışdı ki, «Azərbaycanda olan Qızıl Ordu deyil, Denikin qoşunlarıdır».

Azərbaycan hökuməti Ermənistanına təklif etmişdi ki, ərazilərdən dərhal çıxsınlar. Azərbaycan sərhədlərini daşnaq qoşunlarından qorumaq üçün 1920-ci il aprelin 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi Azərbaycan Ordusunu Fəhlə-kəndli Ordusu zəminində yenidən təşkil etməyə qərara aldı. Hərbi-dəniz komissarı Ç.İldırım tapşırıldı ki, respublikanın müdafiəsi üçün zəhmətkeşlərin səfərbərliyə alınmasını elan etsin.

1920-ci il martın 20-də RK (b) P MK-nın qəbul etdiyi qərarla deyilirdi ki, G.Çiçerinə tapşırılsın ki, qarşılıqlı münasibətləri müəyyənləşdirmək üçün danışıqlara başlamaq təklifi ilə Azərbaycan sovet hökumətinə müraciət etsin.

RSFSR hökuməti Xalq Xarici İşlər Komissarı G.V.Çiçerin öz imzası ilə Azərbaycan SSR hökumətinin başçısı N.Nərimanova xüsusi nota göndərərək «ümumi məqsədlərə nail olmaq naminə öz müntəzəm əməkdaşlığı yolunda hər iki respublikanın birgə fəaliyyətini asanlaşdıran daimi qarşılıqlı münasibət formaları yaratmaq haqqında» danışıqlara başlamağı təklif etdi. Notada danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya respublikadan daimi nümayəndə göndərməyin vacibliyi göstərilirdi. Notada deyilirdi: «Rusiyanın Sovet hökuməti zənn edir ki, məqsədlərimizin birliyi və fəhləkəndli quruluşunun həmrəyliyi, təbii hər iki qardaş respublikanı—Rusiya və Azərbaycan respublikalarını rəsmiləşdirilmiş sarsılmaz əlaqələr yaradılmasına gətirib çıxara bilər və bu əlaqələr ümumi sovet siyasəti yolunda daimi əməkdaşlığı asanlaşdırar».

1920-ci il iyunun axırında Azərbaycan SSR-in xarici işlər komissarı M.D. Hüseynov da Sovet Rusiyası və Sovet Azərbaycanının qarşılıqlı münasibətləri məsələlərini aydınlaşdırmaq, onların arasında sıx ittifaq yaratmaq, habelə beynəlxalq məsələlər barədə fəaliyyət planını razılaşdırmaq və işləyib hazırlamaq məqsədilə Moskvaya getdi. M.D.Hüseynov bütün bu məsələlər barəsində V.İ.Lenin və G.V.Çiçerinlə ətraflı söhbət etmişdi.

1920-ci il iyulun 10-da AK (b) P MK-da RSFSR hökuməti nümayəndəsinin Şərqdə, o cümlədən Qafqazda siyasət haqqında məruzəsi dinlənildi.

1920-ci il iyulun 12-də AK (b) P MK Ermənistanla münasibətlər haqqında məsələni müzakirə edərək, onlarla danışıqları davam etdirməyi və həmin danışıqlarda RSFSR ilə Azərbaycan SSR missiyalarını birləş-

dirməyi qərara aldı. Elə həmin vaxt Türkiyə qoşunlarının hələ də qaldığı Naxçıvan haqqında məsələ müzakirə olundu.

Rusiyanın Azərbaycan ilə Ermənistan arasında münaqişələrin həllində konkret hərəkətlərində erməni-pərəst əhval-ruhiyyəsi, xüsusilə Naxçıvan diyarına münasibətdə özünü aydın göstərirdi.

Şərq cəbhəsi komandanlığının əmri ilə Naxçıvan diyarının müdafiəsinə köməyi təşkil etmək məqsədilə 1920-ci ilin mayından etibarən təqribən səkkiz ay Naxçıvanda olmuş general Veysəl Ünüvar qeyd edirdi ki, «Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ruslar ikiüzlü siyasət yeridirlər. Ermənilərə xoş olsun deyə ruslar imkan daxilində bütün vasitələrdən istifadə edirdilər».

RSFSR hökuməti Azərbaycanla bərabər Türkiyəyə qarşı da ikili siyasət yeridirdi. Belə ki, bir tərəfdən XI Ordu komandanlığı Bakıdan Türkiyə hökumətinin Şərq cəbhəsi komandanına məktub göndərərək (1920-ci ilin iyulunda) «Azərbaycana və Türkiyəyə münasibətdə Ermənistan tərəfindən hər hansı düşmənçilik hərəkətlərinin dayandırılmasını labüd şərt kimi irəli sürür, digər tərəfdən XI Orduya komandanlığın əmri ilə (1920-ci ilin iyul-avqust) erməni ordusuna hücum etmək əmri vermir».

Əslində bu regionda Rusiyanın ikili mövqeyi, onun əbədi imperiya maraqlarından irəli gəlirdi. Bu haqda sonralar Behbud Şahtaxtinski demişdi ki, Azərbaycan Türkiyə ilə Rusiya arasında bir əlaqə vəsiləsidir. Şərqi oyanması üçün gələcək bəşər məqsədinin körpüsüdür.

İki tərəfdən dartılan salmaq vəsiləsidir. Rusların at oynatmaq istədikləri körpüdür.

1920-ci il iyulun 13-də AK (b) P MK bürosu siyasi, hərbi və iqtisadi xarakterli bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan SSR-in nümayəndəsi kimi Moskvaya – RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə gedəcək B.A.Şahtaxtinskiyin məruzəsi haqqında məsələni müzakirə etdi. Azərbaycan SSR ilə RSFSR arasında qarşılıqlı münasibətlər və B.A.Şahtaxtinskiyə veriləcək direktivlər barəsində məsələlər iyulun 15-də AK (b) P MK bürosunda yenidən müzakirə olundu və büro xüsusi komissiyaya təklif etdi ki, Azərbaycan SSR-in RSFSR-dəki nümayəndəsi B.Şahtaxtinski üçün direktivlərin müddəalarını işləyib hazırlasın.

1920-ci il iyulun 15-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi xalq ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinskiyi fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndə təyin etdi və ona «RSFSR hökuməti ilə bütün məsələlər, istər siyasi, istərsə də iqtisadi məsələlər barədə danışıqlar aparmaq və sonradan təsdiq olunmaq şərti ilə, Azərbaycan SSR adından hər cür müqavilə və öhdəliklər imzalamaq üçün» mandat verdi.

1920-ci il iyulun 26-da Moskvaya gələn Azərbaycan SSR-in xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovu Azərbaycan SSR-in daimi nümayəndəsi Behbud Şahtaxtinski ilə birlikdə V.İ.Lenin və G.V.Çiçerin qəbul etdilər. Azərbaycan Respublikası hökumətinin səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinskiyin Sovet Azərbaycanının vəziyyəti haqqında gətirdiyi materiallarla tanışlıqdan sonra G.V.Çiçerin 1920-ci il avqustun 4-də RK (b) P MK Siyasi bürosuna məktubla müraciət etdi.

Məktubda «bizim Qızıl Ordu hissələrinin yerli komandirləri Azərbaycan hökuməti ilə əsla hesablaşmırlar... və onların himayədarlığı altında sırf müstəmləkəçilik siyasəti yeridilir» - yazan G.V.Çiçerin «müstəmləkəçiləri cilovlamaq məqsədi ilə» təcili tədbirlər görməkdən ötrü bu məsələni öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaratmağı təklif etmişdi.

V.İ.Leninin iştirakı ilə 1920-ci il avqustun 5-də PK (b) P MK plenımı Azərbaycan SSR və RSFSR arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında məsələni müzakirə etdi və G.V.Çiçerin başda olmaqla komissiyaya müvafiq layihə hazırlamağı tapşırırdı.

Azərbaycan SSR ilə RSFSR arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında məsələ sentyabrın 6-da AK (b) P MK və BK-nın birləşmiş iclasında məsul işçilərin iştirakı ilə həmkarlar ittifaqlarının rəyasət heyətlərində də müzakirə olundu.

1920-ci il sentyabrın 20-də Behbud Şahtaxtinski bilavasitə V.İ.Leninin adına Azərbaycan haqqında və bununla əlaqədar Qafqazda, Türkiyə və İranda vəziyyət barədə ətraflı məruzə təqdim etdi. Behbud Şahtaxtinski məruzədə yazırdı ki, «ilk vaxtlar Qızıl Ordu özünü əla aparırdı, indi isə mürtəce aparır». Çünki bəzi rus əsgərləri tərəfindən edilən özbaşınalıq və pozğunluq (qadın hamamına soxulmuş iki rus əsgərinin döyülməsi ilə münaqişə və s.) əhali arasında narazılıq doğurmuşdu.

V.İ.Leninin rəhbərliyi və A.A.Andreyevin, F.E.Dzerjinskinin, M.İ.Kalinin, İ.V.Stalinin iştirakı ilə 1920-ci il sentyabrın 20-də RK (b) P MK plenumu Azərbaycan SSR-lə müqavilənin Xalq Xarici İşlər komissarlığının təqdim etdiyi layihəsini müzakirə etdi.

Plenum «Azərbaycan Respublikası ilə müqavilə XKS-yə təqdim edilənə qədər gözdən keçirilmək və Azərbaycan haqqında bizim siyasətimizin xarakterinə dair partiya qərarını həmin müqaviləyə əlavə etmək üçün» komissiya yaratmağı qərara aldı.

Azərbaycan SSR-in fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi Behbud Şahtaxtinski müqavilənin hazırlanmasında fəal iştirak edirdi. Müqavilənin layihəsi Azərbaycanda da müzakirə olunmuşdu.

RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında müqavilə haqqında məsələnin həlli bilavasitə partiya rəhbərliyi altında gedirdi. 1920-ci il sentyabrın 29-da V.İ.Leninin sədrliyi ilə RK (b) P MK plenumu Azərbaycan SSR ilə RSFSR arasında bağlanacaq müqaviləni təsdiq etdi. Beləliklə, hərbi və iqtisadi ittifaq haqqında RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında müqavilə 1920-ci il sentyabrın 30-da RSFSR hökuməti adından xarici işlər üzrə xalq komissarı G.V.Çiçerin və Azərbaycan hökuməti adından xalq ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski tərəfindən Moskvada imzalandı. Müqavilədə göstərilirdi ki, bir tərəfdən Azərbaycan SSR hökuməti, digər tərəfdən isə RSFSR hökuməti «Azərbaycan və Rusiyanın zəhmətkeş kütlələrinin tam mənafe birliyinin dərk olunmasını əsas tutaraq və ancaq hər iki respublikanın bütün qüvvələrini tam birləşdirməklə ümumi düşməne – imperialist burjuaziyasına qarşı ağır mübarizədə onların müvəffəqiyyət qazanmalarının təmin oluna biləcəyini nəzərə alaraq bu müqaviləni bağlamağı qərara almışlar». Müqavilə 4 maddədən ibarətdir.

Müqavilənin birinci maddəsində deyilirdi: «Azərbaycan və Rusiya öz aralarında sıx hərbi və maliyyə-iqtisadi ittifaq bağlayırlar».

İkinci maddədə göstərilirdi ki, «hər iki respublika hərbi orqanlarını, xalq təsərrüfatı, xarici ticarət, təchizat, dəmiryol və su nəqliyyatı, maliyyə, poçt və teleqraf orqanlarını ən qısa müddətdə birləşdirməlidirlər».

RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında bağlanmış bu müqavilə əslində Mərkəzin Azərbaycana münasibətdə imperiya siyasətini pərdələmək vasitəsi idi.

RK (b) P MK-nın 1920-ci il sentyabrın 20-21-də keçirilmiş plenumu «Qafqazda və Şərqdə» siyasəti «qaydaya salmaq» barədə tapşırıqla İ.V.Stalini Qafqaza göndərmək haqqında qərar çıxarmışdı. Bu məqsədlə İ.V.Stalin 1920-ci il oktyabrın 16-da Şimali Qafqaza və Azərbaycana yola düşdü. 1920-ci il noyabrın 4-də İ.V. Stalinin sədrliyi ilə AK (b) P MK Siyasi bürosu, RK (b) P MK Qafqaz bürosu üzvlərinin iştirakı ilə «Ermənistan vəziyyəti» haqqında məsələ müzakirə etdi. Ermənistan, Azərbaycan və Türkiyənin qarşılıqlı münasibətləri məsələlərinin həllində İ.V.Stalin Rusiyanın mənafeələrindən çıxış edərək, həmişə Ermənistanın mövqeyini müdafiə edirdi. O deyirdi: «Əgər bilmək istəyirlərsə ki, Zəngəzur və Naxçıvan kimə məxsus olmalıdır, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, sovet hökuməti olanda vermək olar».

Belə bir dövrdə Türkiyə Rusiyanın Azərbaycana qarşı yeritdiyi siyasətin mahiyyətini dərk edərək, Sevr müqaviləsini rədd etdi və daşnak Ermənistanına qarşı hərbi əməliyyatı gücləndirib, onu Aleksandropol

(Gümrü) sazişi bağlamağa məcbur etdi. Türkiyə-Ermənistan sərhədləri tənzimləndi.

Türkiyə ilə Ermənistan arasında 1920-ci il dekabrın 2-də imzalanmış 18 maddədən ibarət olan Gümrü müqaviləsinin 2-ci və 12-ci maddələri Naxçıvanla bağlıdır.

Müqavilənin 2-ci maddəsində tərəflər Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı aşağıdakı razılığa gəlmişdilər:

Ermənistan Kükü dağı, Həməsür dağı, Qurdqulaq kəndi, Sayat dağı, Arpaçay evləri, Qəmərli dağı, Saraybulaq dağları, Ararat stansiyası, Araz çayı yaxınlığındakı Aşağı Qarasunun töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) əraziyə, daha sonra referendumla müəyyən olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə etdiyi torpaqlara qarışmayacaq, həmin ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli hökumət yaradılacaqdır.

12-ci maddədə Türkiyə hökuməti Şərur-Naxçıvan-Şahtaxtı və Culfa yolu ilə İran-Maku-Ermənistan arasında tranzit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verməyi öz üzərinə götürürdü.

Gümrü müqaviləsinə görə Dəvəli və Arazdəyəndən başqa bu günkü Naxçıvan sərhədləri demək olar ki, müəyyənləşdirilmiş, lakin nədənsə tarixən türk bölgələri olan Uluxanlı, Qəmərli və ən başlıcası isə, 1920-ci ilə qədər Naxçıvanı erməni hücumlarından qoruyan Böyük Vedi və ətrafındakı bir çox kəndlər ermənilərə verilmişdi. Bunun nəticəsində Naxçıvanın şimal-qərb sərhədi Dəvəli olmuşdu.

Gümrüdə müqavilə imzalanan zaman danışıq proseslərində iştirak edən B.Şahtaxtinski dekabrın 7-də oradan M.D.Hüseynova, surəti Orconikidzeyə ünvan-

lanmaqla teleqram göndərmişdi. Türkiyə Milli hərəkatının görkəmli liderlərilə (Ərzurum millət vəkili Süleyman Nəcati, Ərzurum valisi Hamid bəy və s.) söhbətlərinin məğzini çatdıraraq, onların Rusiya ilə möhkəm ittifaq tərəfdarı olduqlarını, Azərbaycan SSR ilə qarşılıqlı müdafiə müqaviləsi bağlamaq niyyətini və həmin müqavilənin özü tərəfindən təqdim edilən layihəsini xəbər verirdi. Türklərin «Azərbaycanın xarici siyasətinə rəhbər saydıqları Behbud Şahtaxtinski» onların siyasi simalarını tamamilə aydınlaşdırmaq məqsədilə səmimiyyət nümayiş etdirmişdi. Antanta ilə gələcəkdə hər hansı sazişi istisna etməyən türklər, onun (Antantanın) əleyhinə mübarizə hərəkatını davam etdirmək üçün baza əhəmiyyətli Naxçıvan qəzasını, Şərur-Dərələyəz qəzasının bir hissəsini və Maku xanlığını özünüidarə valisinə çevirmək fikrində olmuşdur. B.Şahtaxtinski göstərilən məqsəd üçün əlverişli, Bəyazid sancaqlığını və Van vilayətini baza seçməyi təklif etmişdi.

Sovet Rusiyası daşnakların imzaladığı Gümrü müqaviləsini qəbul etmirdi. Bolşeviklərin hakimiyyət başına gəldiyi Azərbaycan tərəfi də bu müqaviləni qəbul etmirdi. N.Nərimanov, M.D.Hüseynov və B.Şahtaxtinski tərəfindən imzalanmış və Azərbaycan sovet hökumətinin mövqeyini əks etdirən bəyannamədə göstərilirdi ki, daşnak hökuməti erməni əhalisi tərəfindən devrilmişdir, ona görə də onların imzaladığı bu müqavilənin hüquqi qüvvəsi yoxdur.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları istiqamətində növbəti addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı. Həmin gün Bakı Sovetinin Ermə-

nistanda sovet hakimiyyətinin qurulması münasibətilə keçirilən təntənəli «tarixi» iclasında N.Nərimanov Bəyanatla çıxış etdi.

Bəyanatda deyilirdi: «Sovet Azərbaycanı Ermənistan və Zəngəzurda ən yaxşı yoldaşlarımızın – kommunistlərin günahsız qanını tökmüş və tökən daşnakların hakimiyyətinə qarşı əməkçi erməni xalqının mübarizəsinə yardım edərək elan edir ki, bundan belə heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın: ermənilərin və müsəlmanların bir-birinin qanını tökməsi üçün səbəb ola bilməz; Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisidir; Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüquqi verilir. Zəngəzurun hüdudlarında bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır, Sovet Azərbaycanının qoşunları isə buradan çıxarılırlar».

Burada daha sonra qeyd edilirdi ki, Sovet Azərbaycanı malik olduğu tükənməz sərvətlərin – neft, gerosin və digər məhsulların-qapılarını Sovet Ermənistanı üçün geniş açır.

Torpaqlarımızın parçalanması və paylanmasında əsas rol oynayanlardan biri olan İ.V.Stalin bu hadisəni belə «izah» etmişdi, «Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir və Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir».

Azərbaycanın digər mahalları ilə birlikdə Naxçıvanın da Ermənistanına verilməsinə dair 1920-ci il 1 dekabr Bəyanatı haqqında bölgədə məlumatlar əldə edildikdən sonra dekabrın 5-dən etibarən yerli əhalinin bu akta

qarşı kəskin çıxışları baş verdi. Vəziyyətin kəskinləşdiyini görən Azərbaycan rəhbərliyi respublika İnkilab Komitəsinin üzvü və Ədliyyə Komissarı Behbud Şahtaxtinski dekabrın 15-də Naxçıvana göndərdi. Cəmaatla görüşlər zamanı 1920-ci il 1 dekabr tarixli Bəyanatla bağlı suallara cavabında Behbud Şahtaxtinski açıqcasına demişdi: «Azərbaycan sizi torpağınızla birlikdə Ermənistanına satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna qəti surətdə razılıq verməzdim. Mən Azərbaycan İnkilab Komitəsinin üzvü kimi Vəlibəyovu (1920-ci ildə Naxçıvanda Fövqəladə Komissarlıq yaradılmışdı və Rusiyada təhsil alan, orada işləyən, XI Ordu komandanlığının etibarlı adamı kimi o, Komissarlığa başçı təyin edilmişdi) vəzifəsindən azad edib özümlə Bakıya aparacağam. Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər».

Behbud Şahtaxtinski bu çıxışı əhalini nisbətən sakitləşdirmişdi. Sonra Vəlibəyov çıxış etmiş və bildirmişdi ki, Azərbaycan İnkilab Komitəsinin bu bəyanatı Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən əvvəl hazırlanmış və elan edilmişdir.

B.Şahtaxtinski həmçinin, Naxçıvan şəhərində, Şərur – Dərələyəz və Ordubad rayonlarında mitinqlər keçirmişdi. Bu mitinqlərdə əhalinin böyük əksəriyyəti Naxçıvanın Azərbaycan SSR qəyyumluğunda müstəqil Sovet Respublikası kimi təşkil edilməsi arzusunda olduğunu bildirmişdi. Mitinqlərin nəticələri barədə

Azərbaycan və Ermənistan İnqilab Komitələrinə müvafiq məlumatlar verilmişdi.

Bu dövrdə Naxçıvanda Türkiyə hərbi hissələri yerləşirdi. Onlar bölgənin azərbaycanlı əhalisinin dəvəti ilə onu ermənilərin hücumlarından müdafiə etmək və Naxçıvanın itirilməməsinin qarşısını almaq məqsədilə gəlmişdilər. Həmin hərbi hissələrə Türkiyə Şərq cəbhəsi Baş komandanlığının siyasi nümayəndəsi – Türk Qırımızı dəstəsinin komandiri Veysəl bəy başçılıq edirdi, onların hərbi qərargahı isə Şahtaxtında yerləşirdi. B.Vəlibəyov İrəvanda olarkən Veysəl bəy Gümrü müqaviləsinə əsasən Ordubaddan Şəruradək olan ərazilərdə Fövqəladə Komissarlığın yaradılmasına və özünün isə ona başçı təyin olunmasına dair Türkiyə hökuməti adından əmr vermişdi. O, habelə B.Vəlibəyovu Naxçıvanı ermənilərə satmaqda günahlandırmışdı.

1920-ci il dekabrın sonlarında Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvan bölgəsinə dair dalbadal iki bəyannamə vermişdi. Dekabrın 26-da verdiyi 1-ci bəyanatında o, Naxçıvanın müstəqilliyini rədd etmiş və dekabrın 28-də verdiyi bəyanatda isə Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanımışdı. Əslində bölgənin Azərbaycanın bir hissəsi deyil, müstəqil respublika kimi tanınması Ermənistanın gələcək planları üçün düşünülmüş məqsədyönlü bir addım idi.

Lakin bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli mövqeyi və aydın ifadə olunan iradələri ermənilərin planlarını alt-üst etdi. «Üzərində dəfələrlə israr edilən» «Türk qapısı» (birinci Stalinin, ikinci Atatürkün ifadəsidir) Naxçıvanın əhalisi tarixi qətiyyət göstərərək si-

lahlı müqavimət həddinə qədər mübarizə aparıb Ermənistan idarəçiliyinə daxil olmadı. 1921-ci ilin əvvəlində Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və RSFSR nümayəndələrinin Naxçıvan bölgəsi əhalisinin Azərbaycan və Ermənistan İnqilab Komitələrinin bəyanatlarına münasibəti ilə bağlı keçirdikləri rəy sorğusunda 90 faiz mahalın Muxtar Respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi. AK (b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 1921-ci il 12 yanvar tarixli qərarı ilə Behbud Şahtaxtinski İnqilabi Hərbi Şuranın mandatı ilə Naxçıvana komissar göndərmək razılaşdırıldı. Bütün bunlar isə Azərbaycan və xüsusilə də Türkiyəyə bir sıra danışıqlarda (xüsusilə Rusiya ilə) və bağlanan müqavilələrdə üstünlük verdi, mühüm dəlillər oldu. Təsadüfi deyildir ki, 1921-ci ilin yanvarında Naxçıvanda keçirilən mitinqdə general Veysəl bəy çıxış edərək «qan tökülməsinə yol verməməyə, diyarın müstəqillik məsələsinin Moskva konfransı tərəfindən həlli ümidi ilə gözləməyə» çağırmışdı.

1920-ci ilin sonu – 1921-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanda baş verən hadisələr Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1 dekabr 1920-ci il tarixli bəyannaməsini, Ermənistan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 26 və 28 dekabr tarixli bəyanatlarını hüquqi cəhətdən əsassız etmişdi. Bu sahədə artıq müəyyən irəliləyişlər əldə edilmişdi. Naxçıvanın müstəqilliyini Ukrayna SSR, Ermənistan SSR, Dağıstan MSSR, Maku xanı, Təbriz hakimi tanımışdır. Bundan sonra isə ilk əvvəl türklərə Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyət alacağı barədə təminat verilməli və buna Moskvanın razılığı əldə olunmalı idi. 1921-ci ilin fevral-martında danışıq-

lar məhz bu istiqamətdə aparılmışdı. Danışıqlarda N.Nərimanovun yaxın silahdaşı, Moskvada Azərbaycanın ilk səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinskiyin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu cəhətdən onun 1921-ci il martın 1-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Leninə göndərdiyi məktub çox maraqlıdır. Məktubda əsasən Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ, Zaqatala, Borçalı, Qarayazı düzü, Dağıstan və Şimali Qafqaz müsəlmanları haqqında söhbət gedir. Bura adları çəkilən ərazilərin milli tərkibi, sayı və coğrafiyası haqqında arayışlar da əlavə edilmişdir. Həmin məktubdan bəzi parçalar erməni alimi S.V.Xarmandaryanın «Lenin i stanovlenie Zakafkazskoy federacii» kitabında sitat gətirilmişdir. Həmin məktubda Behbud Şahtaxtinski Zaqafqaziyada ərazi sərhədlərini və əsasən Naxçıvanla bağlı problemləri çox ədalətli, kiçik xalqların milli mənafeyini nəzərə almaq əsasında humanistcəsinə həll etmək haqqında öz təkliflərinin vermişdi. Məktubun məzmunu V.İ.Leninin diqqətini cəlb etmiş və martın 7-də onun dərkənarı ilə müzakirə üçün Siyasi Büroya göndərilmişdir.

RK (b) P MK Siyasi bürosu martın 16-da Stalinin, Vladimirskinin və Çiçerinin iştirakı ilə həmin məktuba baxmış və B.Şahtaxtinskiyin təklifini bəyanərək Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan SSR-nin təşkil edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Siyasi büronun bu qərarı Zaqafqaziyada uzun illərdən bəri davam edən milli qırğınlara son qoyulmasında və qonşu xalqlar arasında milli münasibətlərin nizama salınmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

N.Nərimanovun tapşırığı ilə Naxçıvan məsələsi ilə əlaqədar 1921-ci il martın əvvəlində Moskvaya gəlmiş B.Şahtaxtinski Türkiyə nümayəndəsi ilə (Ankara hökumətinin yeni Xarici İşlər Naziri Yusif Kamal bəy, habelə Əli Fuad və doktor Rza Nurla) apardığı danışıqlar müvəffəqiyyətlə nəticələnmişdi. B.Şahtaxtinski bu barədə martın 7-də Çiçerinə və Stalinə göndərdiyi məktubunda yazmışdı: «Dünən türklərlə mənim çox uzun sürən söhbətim oldu. Naxçıvan diyarı və Batum indi onları az maraqlandırır. Çünki onlar başa düşürlər ki, bu rayonlar üstündə aparılan mübahisələr səmərəli nəticələr verə bilməz».

Moskva danışıqlarında Naxçıvanla bağlı prinsipial mübahisələr və diplomatik toqquşmalar bu müzakirələri aparən siyasi komissiyanın 1921-ci il 10, 12 mart tarixli iclaslarının protokollarında əksini tapmışdır. Həmin sənədlərdən göründüyü kimi martın 10-da keçirilən iclasda Türkiyə nümayəndələri belə bir mövqedən çıxış edirdilər: Naxçıvan bölgəsi əhalisinin türk qoşunlarını qəbul etməsi faktı onun Türkiyənin himayəsi altında olmasını göstərir. Lakin Türkiyə bölgə üzərindəki bu himayəni Azərbaycanın üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəyinə dair öhdəlik götürdüyü təqdirdə ona verməyə razıdır. Çünki yerli müsəlman əhalisinə qarşı əvvəllərdə baş verən zorakılıqların təkrarlana bilməyəcəyi halda onun qoşunları kənardə qala bilməzlər.

Rusiya nümayəndələri sadəcə Azərbaycanın himayəsi altında Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsinin qoyulmasını və sərhədlərin müəyyənləşdirilməsini təklif edirdilər.

Siyasi komissiyanın 1921-ci il martın 12-də keçirilən iclasında əsasən Naxçıvan dairəsi və Ermənistan arasında müəyyənləşdirilən sərhədlər ətrafında mübahisələr getmişdi. Rusiya tərəfi bildirmişdi ki, ekspertlərin müəyyənləşdirdiyi sərhəd xətti Azərbaycanın maksimum tələblərini də ötüb keçir, çünki o heç vaxt İrəvan qəzasının hər hansı bir hissəsinə himayəçiliyə iddia etməmişdir. Sovet respublikaları arasında sıx əlaqələr olduğundan bu məsələ birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməsə də Şərur-Dərələyəz dairəsinin sərhəddini etnik prinsipə müvafiq çəkmək lazım gəlir.

Türkiyə tərəfi haqlı olaraq məsələnin bu cür qoyuluşuna kəskin etiraz etməklə öz mövqeyini əsaslandırmaq üçün bu kimi dəlillər gətirdi: a) məhz bu yerlərdə məlum qanlı hadisələr baş vermiş və türk qoşunlarının bölgəyə gəlməsinə ehtiyac yaranmışdı; b) bütün bu dairə müsəlmanlarla məskunlaşmışdır və s. Bütün bunlara görə həmin ərazi üzərində də himayə hüququ Azərbaycana verilməlidir.

Moskva danışıqlarında Türkiyə nümayəndə heyətinin ciddi söyləri nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qismən də olsa qorunmuş, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi təşkil etməsi və onun hüquqlarının Azərbaycandan başqa heç bir dövlətə verilə bilməməsi razılaşıdırılmışdı.

Belə bir nəticənin hasil edilməsində Moskva danışıqlarında Azərbaycanın təmsilçisi B.Şahtaxtinskiyin də əməyi və xidməti yüksək olmuşdur. Müzakirələrin sona yetdiyi bir vaxtda 1921-ci il martın 13-də Behbud Şahtaxtinski Azərbaycanın XKİK-na teleqram göndərərək Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanma-

sının keçməsinə və müqaviləyə əsasən heç vaxt onun Ermənistana verilməməsinin razılaşdırıldığını xəbər verir.

Nəhayət, Türkiyə dövləti tərəfindən Ankara hökumətinin yeni Xarici İşlər Naziri Yusif Kamal bəyin başçılığı ilə Əli Fuad və doktor Rza Nurdan ibarət diplomatik nümayəndə heyətinin Rusiya Xarici İşlər Naziri G.Çiçerin və RSFSR MİK üzvü C.Qorxmazov və Azərbaycanın təmsilçisi B.Şahtaxtinskiyin iştirak etdiyi və bir ay davam etmiş danışıqların yekunu 1921-ci il martın 16-da imzalanmış «Dostluq və Qardaşlıq haqqında» RSFSR-Türkiyə müqaviləsində öz əksini tapdı.

Moskva müqaviləsi 16 maddədən və əlavələrdən ibarət idi. Müqavilənin 3-cü maddəsinə əsasən belə bir qarşılıqlı qərar qəbul edildi ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 1 (V) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında, həmin protektoratı Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil edir. Bölgənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilirdi: Ararat stansiyası – Saray bulaq dağları – Gömürlü dağ – Sayat dağ – Qurdqulaq kəndi – Həməsür dağı – 8022-ci yüksəklik – Kükü dağ və keçmiş Naxçıvan qəzasının Şərqi inzibati sərhəddi.

Bununla da Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə bir aydınlıq gətirildi. N.Nərimanov Sovetlərin I Ümumazərbaycan qurultayının 4-cü iclasındakı (may 1921-ci il) nitqində bununla əlaqədar demişdi ki, «Sovet Rusiyası və Türkiyə ilə müqaviləyə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın protektoratı altında müstəqil res-

publika elan olunur. Orada nümayəndəmiz olacaq və biz bütün münasibətlərdə Naxçıvana xidmət edəcəyik».

Türkiyə nümayəndə heyəti Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilməmişdisə də, regionun türklərin əlində qalması təmin edilmiş, Naxçıvan Azərbaycanın himayəsinə verilmişdi. Yusif Kamal bəyin göstərdiyinə görə Naxçıvan müsəlmanları bir daha soyqırımına məruz qalacağı halda türk ordusunun buna biganə qalmayacağı rəsmi olaraq sənədləşdirilmişdi.

Moskva müqaviləsini imzalamaqla Türkiyə Gümrü müqaviləsinin, o cümlədən də onun Naxçıvan bölgəsinə dair maddələrinin qüvvədən düşməsi ilə razılaşdı. Əslində bu Azərbaycanın suverenliyinin təmin edilməsi idi. Moskva müqaviləsi imzalandıqdan az sonra 1921-ci ilin aprelində Türkiyənin məhdud qoşun hissəsi Naxçıvan mahalını tərk etdi. Bu müqavilənin 1921-ci ilin martın 20-də RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, həmin il iyulun 21-də isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən təsdiqlənməsi ilə Naxçıvan məsələsi özünün ədalətli həllini tapdı, yəni Azərbaycanın xeyrinə həll olundu. Bu çox böyük əhəmiyyəti olan bir siyasi-diplomatik akt, uğur idi. Heç də təsadüfi deyildir ki, Türkiyə diplomatları Ankaraya döndükdə Mustafa Kamal Paşaya müraciətlə «Naxçıvan üzərində əldən gələnə yapdıq» dedikdə o, «Qapımız mövcudiyyətini mühafizə edin, bizim üçün mühüm olan budur» söyləmişdi.

Moskva müqaviləsindən iki həftə sonra 1921-ci il aprelin əvvəllərində Azərbaycan Sovet hökuməti Naxçıvanın taleyi ilə əlaqədar göstərdiyi milli xidmətlərinə görə kiçik bir xatirə olaraq Şərq cəbhəsi komandanı

Kazım Qarabəkir paşaya və TBMM başqanı Mustafa Kamal Paşaya 800 əyar gümüşdən, 24 nəfərlik 279 vahiddən ibarət iki yemək serviz dəsti hədiyyə göndərirdi.

Beləliklə, Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış Moskva müqaviləsində... təsbit edildi. Naxçıvanın statusunun ilk beynəlxalq müqavilədə əks olunması həm o dövrdə, həm də Azərbaycanın indiki dövründə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilməlidir.

Naxçıvana muxtariyyət qazandırmaq, Moskva müqaviləsində Naxçıvanın müqəddəratını həll etmək asan məsələ deyildi. Ancaq Azərbaycanın milli mənafeyini qoruyan Behbud Şahtaxtinski kimilər bunu etmişlər. Bu Azərbaycanın tarixi nailiyyəti və eyni zamanda Türkiyə dövlətinin Azərbaycanın dövlətçilik siyasətinə və Naxçıvanın muxtariyyətinin əldə edilməsinə xidmətidir.

BEHBUD ŞAHTAXTİNSKİ VƏ QARS MÜQAVİLƏSİ

1920-1921-ci illərdə Türkiyə Qafqazda öz nüfuz dairəsini yüksəltmək, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan respublikaları ilə problemlərini, xüsusən də ərazi məsələlərini həll etmək üçün ikitərəfli müqavilələr bağlamağa çalışırdı. Lakin, Rusiyanın Qafqazda yeritdiyi siyasət və həmin respublikalar üzərindəki təzyiq və təsiri buna imkan vermirdi. Bu hal Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində də müəyyən qədər özünü göstərirdi. Sonralar – 1922-ci il yanvarın 26-da Ankara hökumətinin Xarici İşlər naziri Y.Kamal bəy Azərbaycanın Türkiyədəki diplomatik nümayəndəsi İ.Əbilovla söhbətində qeyd etmişdi ki, «RSFSR-lə müqavilə bağlamaq üçün Moskvaya (1921-ci ilin martında bağlanmış Moskva müqaviləsi nəzərdə tutulur) gedərkən biz Azərbaycanla, sonra isə Gürcüstanla və nəhayət, Ermənistanla müqavilələr imzalamaq niyyətində idik. Təəssüf ki, Azərbaycanda bu məsələyə bizim gözlədiyimiz kimi yanaşmadılar».

Əslində 1921-ci il mayın 7-də Güney Qafqaz respublikaları nümayəndələrinin iclası keçirilmişdi. İclasda S.Orqonikidze, B.Leqran, M.Oroxelaşvili, M.Bekzadyan, M.Hüseynov və Behbud Şahtaxtinski iştirak etmişdi. Müzakirələr nəticəsində Türkiyə ilə keçiriləcək konfransda üç Güney Qafqaz respublikasının bir tərəf kimi birlikdə vahid müqavilə imzalanması barədə təklif edəcəkləri haqqında qərar qəbul edilmişdi. Qərara görə keçiriləcək danışıqların və imzalanacaq müqavilələrin

əsasını 1921-ci il 16 mart tarixli Rusiya-Türkiyə müqaviləsi təşkil etməli idi.

Moskva müqaviləsinin maddə və şərtlərini daha da konkretləşdirmək və müəyyən mənada tamamlamaq, bununla həm də onu reallaşdırmaq, yəni Türkiyə ilə Güney Qafqaz respublikaları arasındakı həll olunmamış məsələləri nizama salmaq məqsədilə yeni konfrans çağırmaq lazım gəldi. Bu konfransın çağırılması ilə bağlı Türkiyə-Rusiya-Azərbaycan-Ermənistan-Gürcüstan arasında diplomatik yazışmalar getdi və notalar mübadiləsi oldu. Bu diplomatik yazışmalarda Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin bir sıra məqamları – «rəsmi Moskvanın siyasətinin yedəyində gedən Azərbaycan rəhbərliyinin əksər hallarda Türkiyəyə arxa çevirməsi, özünün regiondakı müəyyən maraqlarını təmin etməyə çalışan Türkiyənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, xüsusilə də Naxçıvan və s. ərazilərlə bağlı rahatsızlığı diqqəti cəlb edirdi».

Uzun sürən müzakirədən sonra konfransın Qarsda keçirilməsi razılaşdırıldı. AK (b) P MK Siyasi Bürosunun 1921-ci il 26 avqust tarixli qərarı ilə Behbud Şahtaxtinski Azərbaycan SSR-in Qars konfransında nümayəndəsi təyin olundu. Sentyabrın 21-də M.Hüseynov Türkiyə Xarici İşlər komissarı Yusif Kamal bəyə, Ermənistan xalq Xarici İşlər komissarı A.Mravyana teleqram vuraraq sentyabrın 26-da Qarsda Güney Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında konfransı açmaq barədə onların istəklərinə müsbət cavab verdi və Behbud Şahtaxtinskiyə fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndə təyin edildiyini bildirdi. Müqavilənin hazırlanması, razılaşdırılması və imzalanması pro-

sesində Naxçıvan ölkəsinin mənafeyini konfransda müdafiə etmək üçün Naxçıvan SSR-in XKS Tağı Səfiyevi Qarsa ezam etmişdi. Qars müqaviləsi 1921-ci il sentyabrın 26-sı ilə oktyabrın 13-ü arasında aparılan danışıqlar nəticəsində həmin gün saat 14-də imzalanmışdır. Müqavilə 20 maddə və 3 əlavədən ibarətdir.

Konfransda Türkiyə tərəfindən Böyük Millət Məclisinin deputatı, Şərq cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir Paşa, Buldur millət vəkili Vəli bəy, ictimai işlər üzrə sabiq nazir Muxtar bəy və Türkiyənin Azərbaycandakı nümayəndəsi Məmduh Şövkət bəy, Ermənistan tərəfdən Xarici İşlər komissarı Askinaz Mravyan, Daxili İşlər komissarı Poqos Maginzyan, Azərbaycan xalq Fəhlə-Kəndli Nəzarəti komissarı Behbud Şahtaxtinski, Gürcüstan tərəfdən Quru və Dəniz qüvvələri komissarı Şalva Eliava, Daxili və Maliyyə İşlər komissarı Aleksandr Şvanidze və RSFSR tərəfdən RSFSR-in Latviya respublikasındakı səlahiyyətli nümayəndəsi Yakov Qanetski iştirak edirdi.

18 gün davam edən və altı dəfə işinə fasilə verilən Qars konfransının materiallarının təhlili göstərir ki, danışıqlar çox gərgin və prinsipial şəraitdə keçmiş, tərəflər çoxlu mülahizə və təkliflərlə çıxış etmişdilər. Konfransda Türkiyə yenə də onunla Qafqaz respublikaları arasında ayrı-ayrılıqda müqavilələr imzalanmasına dair mövqeyini təkrarlasa da danışıqlarda vasitəçi rolunda iştirak edən Rusiya və əks tərəflər buna razı olmamışdılar. Azərbaycanın nümayəndəsi Behbud Şahtaxtinski isə vahid müqavilənin bağlanmasının Güney Qafqaz respublikaları və Türkiyə üçün qarşılıqlı surətdə faydalı olduğunu, inqilabi zərurətin bunu tələb

etdiyini söyləmişdi. Behbud Şahtaxtinski bildirmişdir ki, «beynəlmiləl birlik, xalqlarımızın dostlaşması siyasəti bizdən tələb edir ki, Zaqafqaziya respublikası Türkiyə dövləti ilə birlikdə müqavilə bağlasınlar». Behbud Şahtaxtinski çıxışının sonunda demişdi: «... mən Azərbaycan Respublikası adından (?) müqavilənin vahid olmasını və bu müqavilədə hər bir respublikaya aid ayrıca fəsilələrin olmasını təklif edirəm».

Yalnız Behbud Şahtaxtinskiyə çıxışından sonra Kazım Qarabəkir Paşa öz fikrindən daşınmış və 30 sentyabr tarixli iclasda o, bir ümumi müqavilənin imzalanmasına razılıq vermişdi.

Konfransdan Behbud Şahtaxtinski M.Hüseynova teleqram vuraraq konfransın işinin normal getdiyini bildirmişdi.

Qars müqaviləsinin I əlavəsində Türkiyənin şimal-şərq sərhəddi Rusiya general ştabının xəritəsinə uyğun (bax xəritəyə – surəti ilk dəfə «Azərbaycan tarixi»nin 6-cı cildində verilmişdir); II əlavədə: 1. Arpaçay zonası; 2. Araz zonası və III-də isə Naxçıvan ərazisi verilmişdir. Maraqlıdır. Qars müqaviləsinin birinci maddəsində qeyd edilir ki, Türkiyə və Zaqafqaziya respublikaları hökumətləri Moskva müqaviləsinin əraziyə aid «öz suveren hüquqları» ləğv olunur, müqavilə hüququna malik deyillər. Həmin, yəni birinci maddənin axırncı abzasında isə göstərilir: «Təsbit edilmiş hesab olunur ki, indiki maddə 1921-ci il mayın 16-da Moskvada bağlanmış Türkiyə-Rusiya müqaviləsinə tətbiq edilmir».

İkinci maddədə isə vurğulanır: «Saziş bağlayan ölkələr razılaşırlar ki, onlardan birinin məcburiyyətlə bağladığı heç bir sülh müqaviləsini və ya başqa beynəlmiləl

xalq aktı tanımamaq». Əslində Türkiyə konfransa müqavilənin onun diplomatları tərəfindən hazırlanmış layihəsini təqdim etmişdi. Güney Qafqaz respublikalarının Türkiyə hökumətinə verdikləri Memorandumda isə bir sıra məsələlərlə yanaşı «sərhədlərinin Ermənistanın xeyrinə bəzi düzəlişləri ilə Azərbaycan SSR nəzdində Muxtar Naxçıvan Sovet Respublikasının yaranması»nın müzakirəsi təklif olunurdu. Bu təklif dəfələrlə Behbud Şahtaxtinski tərəfindən verilmiş və hələ Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri bu konfransdakı-Tiflisdə Naxçıvan məsələsini müzakirə edərək razılığa gəlmişdilər.

Uzun sürən mübahisə və müzakirələrdən sonra 1921-ci il oktyabrın 13-də Ermənistan SSR, Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR hökumətləri bir tərəfdən, Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti ilə digər tərəfdən, RSFSR hökumətinin iştirakı ilə Moskva müqaviləsinə çox bənzəyən Qars müqaviləsi bağlandı. Müqavilənin 5-ci maddəsi və 3-cü əlavəsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsini bir daha təsdiqlədi, onun sərhədlərini qəti surətdə müəyyənləşdirdi. Qeyd olunan maddədə yazılırdı: «Türkiyə hökuməti və sovet Ermənistanı və Azərbaycan hökumətləri razıdırlar ki, indiki müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir». Qeyd etmək lazımdır ki, Moskva müqaviləsinin Naxçıvanla əlaqədar III maddəsindən, Qars müqaviləsində V maddə daha dürüst və konkret-dir.

«Naxçıvanın ərazisi» başlıqlı 3-cü əlavədə bölgənin sərhədləri bu coğrafi hüdudlarda müəyyənləşdirilirdi:

Urmiya kəndi, sonra düz xətlə Arazdøyən stansiyasına (onu Ermənistan SSR-də saxlamaqla), qərbi Daş-Burun dağı (4108) və cəhənnəmdərəsi çayından keçməklə Bulaqdan (Rövnə) cənuba, Bağırsağ dağı (6607) suayrıcıları xətti ilə və buradan keçmiş İrəvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarının inzibati sərhəddi ilə 6625 yüksəkliyindən keçərək Gömürlüdağ dağına (6930) və daha sonra 3080 – Sayatdağ yüksəklikləri ilə Qurd qu-laq kəndi, Həməsür dağı (8160), 8022 yüksəkliyi, Küküdağ (10282) və keçmiş Naxçıvan dairəsinin Şərq İnzibati sərhədi.

Müqaviləyə görə Naxçıvan ərazisinin Türkiyə ilə sərhəddi Arazdøyən stansiyasına qədər 11 km uzunluğunda müəyyən edilmiş, İranla sərhəddi isə 176 km uzunluğunda, yəni 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsində müəyyən olunduğu kimi dəyişilmədən saxlanılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə Cümhuriyyətinə aid olan İqdır vilayətinin Aralıq – Dilucu məntəqəsi ilə Naxçıvanın Sədərək kəndi arasından keçən Araz çayı vasitəsilə sınırlanan həmin on bir kilometrlik məsafə mühüm strateji əhəmiyyətə malik olduğu üçün XX əsrin əvvəllərində istiqlal savaşı dövründə Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən İran hökumətindən qızıl pul ödəməklə savaşıq olaraq alınmışdır. Bu fakt Atatürkün Azərbaycana və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvana bütövlükdə Türk birliyinə münasibətini parlaq şəkildə ifadə edir. Böyük Atatürkün aşağıdakı müdrik və uzaqgörən kəlamları da həmin münasibətləri bir daha təsdiqləyir: «Naxçıvan Türk dünyasının qapısıdır. Onu qorumaq lazımdır».

Sərhədlər müəyyən olunarkən 1868-ci ildə Qafqaz Hərbi Dairəsi tərəfindən nəşr edilən Yerevan quberniyasının Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarının coğrafi-geoloji xəritəsi əsas götürülmüşdür.

Qars konfransı Naxçıvanın gələcək siyasi-hüquqi statusunu müəyyənləşdirdi. Behbud Şahtaxtinskiyin bununla bağlı elan edilən bəyanatında deyilirdi ki, «Naxçıvan vilayəti «Muxtar xalq sovetləri respublikaları» sırasına daxil edilir və bununla yanaşı Azərbaycanın himayəsi altına keçir; gənc respublikanın özünün XKS, Azərbaycanın isə yeni dövlətdə nümayəndəsi olacaqdır».

Müqavilənin 20-ci maddəsi Türkiyə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında bağlanan bu müqavilənin təsdiq edilməli olduğunu, təsdiqnamələrin mübadiləsini tez bir müddətdə İrəvanda həyata keçirməyi nəzərdə tuturdu. Həmin maddədə yazılır: «Türkiyə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında bağlanan hazırkı müqavilə ratifikasiya olunmalıdır. Ratifikasiya fərmanlarının mübadiləsi ən qısa bir vaxt ərzində İrəvanda olacaqdır».

Müqavilə Azərbaycan SSR MİK tərəfindən 3 mart 1922-ci ildə, Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən 16 mart 1922-ci ildə, Ermənistan SSR MİK tərəfindən 20 mart 1922-ci ildə, Gürcüstan SSR MİK tərəfindən 14 iyun 1922-ci ildə ratifikasiya edilib və RSFSR-in iştirakı ilə ratifikasiya fərmanlarının mübadiləsi 11 sentyabr 1922-ci ildə İrəvanda keçirilmiş və həmin vaxtdan da qüvvəyə minmişdir. Qars müqaviləsinin əsas məzmunu tərəflərin bir-birlərinin suverenliklərini, ərazi toxunulmazlığını tanımaqdan, hər hansı mübahisəli

məsələlərin ancaq dinc yolla həll edilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə etmələrindən ibarətdir.

Qars müqaviləsinin bir çox bəndləri Moskva müqaviləsi ilə səsləşir. Əsas fərq isə Türkiyə ilə Ermənistan sərhədlərinin, habelə Ermənistanla Azərbaycan sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müqavilə XX əsrin Türkiyə və Azərbaycan üçün verdiyi çox mühüm sənəd idi. O nəinki Türkiyə üçün böyük təhqir olan Sevr müqaviləsini iflasa uğrattı, habelə Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında münasibətləri tənzimlədi. Qars konfransından sonra Atatürk demişdi ki, «Qars müqaviləsi ilə bizim Şərqdəki faktiki vəziyyətimiz hüquqi forma almışdır və bu müqavilə Sevr müqaviləsinin tətbiq olunmazlığını sübut edən amillərdən biridir, «erməni məsələsi» deyilən bu məsələ isə özünün ən düzgün həllini Qars müqaviləsində tapmışdır».

Beləliklə, Türkiyə dövlətinin köməyi ilə və mahir diplomat Behbud Şahtaxtinskiyin siyasi gedişləri nəticəsində Moskva və Qars kimi beynəlxalq müqavilələrdə Naxçıvanın taleyi həll olunmuşdur.

Müasir Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyev demişdir: «Azərbaycanın o vaxtkı hökuməti çox ciddi mövqe göstərərək həmin Qars müqaviləsində Naxçıvanın statusunu müəyyən etmiş və Naxçıvana muxtariyyət verilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. O vaxt Naxçıvanın muxtariyyəti belə bir kəskin şəraitdə əldə edilibdir. Qars müqaviləsinin altında Behbud Şahtaxtinskiyin imzası vardır».

BEHBUD ŞAHTAXTİNSKİNİN MÜƏMMALI ÖLÜMÜ HAQQINDA

Behbud Şahtaxtinskini siyasi fəaliyyəti haqqında araşdırmalar apararkən «Заря Востока» qəzetinin 31 may 1924-cü il tarixli nömrəsində «Behbud Şahtaxtinskini ölümü» adlı bir yazıya rast gəldim. Orada yazılmışdır:

«Dünən, gündüz saat 3-də Kərpic dalanda, ev № 21 ünvanında öz mənzilində B. Şahtaxtinski özünü odlu silahla vurmuşdur.

Yol. Şahtaxtinski günorta evə gəldikdən sonra otağına girib qapısını bağlamış və saat 3-də qonşular 4 atəş səsi eşitmişlər. Onlar qapını açıb içəri girdikdə onun çarpayıda yarımçıpaq halda əlində naqan yıxılmış vəziyyətdə görmüşlər. Bütün yataq qana bulaşmışdı. Dörd güllə ilə başına atəş açılmasına baxmayaraq, o hələ sağ olub. Şahtaxtinski dərhal mərkəzi xəstəxanaya çatdırılıb, bir müddətdən sonra keçinib».

Bu yazı məni çox düşündürdü ki, bütün şüurlu həyatını Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasəti ilə bağlayan, «Hümmət» təşkilatının sədrliyindən Azərbaycan Respublikası Xalq Ədliyyə Komissarı və Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini vəzifəsində yüksələn, Naxçıvan SSR Fövqəladə Komissarı və Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri kimi mühüm vəzifələrdə işləyən, dövlətçilik siyasətində uğurlu və mürəkkəb yol keçən, Moskva (1920, sentyabr), Qars (1921, oktyabr) müqavilələrini imzalayan, Moskva (1921, mart) müqaviləsində Azərbaycanı təmsil edən, Gürcüstanda fəaliyyət göstərən Zaqaf-

qaziya Ali Arbitraj Komissiyasının üzvü, mahir diplomat Behbud Şahtaxtinski 30 may 1924-cü ildə Tiflisdə yaşadığı mənzildə nə üçün özünü öldürmüşdür.

Onu da qeyd edim ki, Behbud Şahtaxtinski şəxsən tanıyanlar, onunla təmasda olan yaşlı nəslin nümayəndələri, xüsusilə qohum və əqrabaları, ən çox isə doğulduğu Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonunun Şahtaxtı kəndinin sakinləri ilə apardığım söhbət və danışıklarda B.Şahtaxtinskiyə ölümü ilə əlaqədar dolaylı fikirlər arasında qalmışdım: O, nə üçün özünə qəsd etmişdir? Onun intihar etməsinin səbəbi nə ola bilər? Bu suallara cavab tapmaq üçün nədənsə ilk növbədə B.Şahtaxtinskiyə şəxsi ailə həyatı ilə maraqlandım.

Məlum oldu ki, Behbud Şahtaxtinski 1922-ci ilin axırlarında Bakıda Ayna Əhmədbəyova adlı diş həkimi ilə evlənmiş və cəmi 6 ay yarım birlikdə yaşadıqdan sonra ailə dağılmışdır.

Bununla əlaqədar B.Şahtaxtinskiyə «Бакинский рабочий» qəzetinin 137/865 №-li sayında «Кто разрушает устой мусульманской жизни» başlıqlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalə dərc olunduqdan qısa müddət sonra B.Şahtaxtinskiyə keçmiş həyat yoldaşı Ayna Əhmədbəyovanın 25 iyun 1923-cü il tarixdə Azərbaycan KP MK-nin məsul işçisi M.D. Bağırova, 14 iyul 1923-cü il tarixdə Bakı İcraiyyə Komitəsinin İşlər Şöbəsinə, 16 iyul 1923-cü il tarixdə Azərbaycan KP MK-nə, 18 iyul 1923-cü il tarixdə «Azçeka»ya və həmin ilin yay ayında «Бакинский рабочий» qəzetinin redaktoru Çaçinə şikayət məktubları və ərizələri ünvanlanır. Məktublarda və ərizələrin ümumi məzisi budur ki, Ayna Əhmədbəyova iddia edir ki, «həyat yoldaşımdan ayrıl-

dıqdan sonra o məni yenidən onunla birgə yaşamağa sövq edir. Mən də bundan imtina edirəm. Bunun müqabilində o məni qəzetdə ifşaedici materiallarla şantaj edir. Şantajlığın əsasını isə 1915-1917-ci illərdə yazılan və mənə ünvanlanan şəxsi məktublar təşkil edir. O cümlədən o məni hələ nişanlı olarkən bağışladığı briliyant, qızıl, gümüş əşyaları geri almaqla hədələyir». Daha sonra isə A.Əhmədbəyova «zinət əşyalarının B.Şahtaxtinski tərəfindən oğurluq mal olduğunu» qeyd edir».

Məsələnin daha ciddi xarakter aldığı görünən B.Şahtaxtinski «Бакинский рабочий» qəzetinin redaktoru Çaçinə yazdığı məktubda göstərir ki, «qəzetin 137-ci nömrəsində «Кто разрушает устой мусульманской жизни» adlı məqaləmi çap etdirmişəm. İndi isə mənim məqaləmin əsaslandığı bütün materialları redaksiyaya göndərirəm ki, bu Sizi inandırsın ki, həmin məsələyə laqeyd yanaşmaq olmaz. Məndən asılı olmayan səbəblər üzündən mən bu işlə bundan sonra məşğul ola bilmərəm. Buna görə də hər şeyi redaksiyanın öz ixtiyarına buraxıram».

Həmin materiallardan aydın olur ki, Behbud Şahtaxtinskiyin keçmiş həyat yoldaşı Ayna xanım əxlaqsızlıq yolu tutmuş və bacısının həyat yoldaşı ilə qeyri-qanuni olaraq bir yerdə yaşamışdır. Hətta bacısı qızının da xalasının bu çirkin əməllərindən xəbəri olmuşdur. Həmin qız da onların bu əməlindən B.Şahtaxtinskiyə məlumat vermişdir. Eyni zamanda Ayna xanımın bacısı B.Şahtaxtinskiyə əri tərəfindən Aynaya yazılmış bir neçə məktub vermişdir ki, həmin məktublarda da bacısının tutduğu əməlləri təsdiq edən çoxlu faktlar

vardır. Ayna xanımın bacısı bu məktubuları B.Şahtaxinskiyə verəndə bir məqsəd güdmüşdü: «Mən öz uşaqlarımın atasını və böyük doğma bacımı rüsvay edə bilmərəm və bunu bacarmaram. Eyni zamanda hiss edirəm ki, mənim həyatım bu yaramazların əlindən təhlükədədir. Sizə yalvarıram. Əgər nə isə edə bilsəniz, elə edin ki, mən kənarda qalım. Yoxsa, onlar bu əhvalatdan xəbərdar olan Ağanın qohumları məni məhv edərlər».

Bir məsələyə də münasibətimi bildirmək istəyirəm. Əgər B.Şahtaxinski tərəfindən Ayna xanıma bağışlanan zinət əşyaları oğurluq maldırsa, onda nə üçün Azərbaycan Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanovun imzası ilə B.Şahtaxinski 1921-ci ildə XKS-nin bütün fəaliyyəti dövründə onun maliyyə işlərini yoxlamaq üçün komissiyanın sədri təyin olunmuşdur? Və yaxud, N.Nərimanov tərəfindən B.Şahtaxinskiyə göstəriş verilmişdir ki, qısa müddət ərzində XKS-nin iqtisadi komissiyasının fəaliyyəti təftiş edilsin və nəticəsi şəxsən onun özünə bildirilsin. Bu faktlar B.Şahtaxinskinin nə qədər inanılan və etibar edilən bir adam olduğunu göstərir.

Görünür ki, bütün bunlar B.Şahtaxinskini çox rahat etmiş və onun sonrakı həyatı üçün həlledici amil olmuşdur. Hesab edirəm ki, qısa müddət ərzində onun tutduğu mühüm dövlət əhəmiyyətli vəzifələrdən Zaqafqaziya Ali Arbitraj Komissiyasının üzvünədək endirilməsində keçmiş həyat yoldaşı Ayna Əhmədbəyovanın şikayət məktub və ərizələrinin rolu olmuş və B.Şahtaxinski haqqında Ali hakimiyyət və inzibati orqanlarda mənfi rəy yaratmışdır. Bütün bunlar isə

B.Şahtaxtinskini sarsıtmiş, sağlamlığını itirmiş və psixoloji nöqteyi-nəzərdən sarsıntı keçirmiş, daha dözə bilməyib özünü qətlə yetirmişdir. O dövrün inzibati amirlik sisteminin qanunlarını da nəzərə alsaq bir daha bu faktın bir daha həqiqət olduğuna daha çox inanmaq mümkündür.

«Заря Востока» qəzetinin 3 iyun 1924-cü il tarixli 592 №-li sayında D.Rəsulzadənin imzası ilə verilmiş «Behbud Şahtaxtinski» adlı nekroloqda yazılır:

«... Bir sıra çatışmazlıqlar, yorulmaz gərgin fəaliyyət onun sağlamlığına xətdər yetirmişdir.

Behbud müəyyən müddətə fəal işdən uzaqlaşmağa məcbur edilmişdir. Ola bilsin ki, sağalmaq və yenidən işə qayıtmaq imkanına malik olan ümidlərini itirdiyindən, Şahtaxtinski özünə qəsd etmişdir.

Çox güman ki, heç kəs heç kimə bu qəddar və kommunistə layiq olmayan, seçilmiş bu yolu başqasına rəva bilsin. Təsəvvür etmək çətindir ki, zəruri inqilab yolunda kifayət qədər bərkimiş və təcrübə toplamış bir insan ani ümitsizlik halında belə bir addım atmış olsun...»

Bəlkə də, B.Şahtaxtinskinin milli qüruru imkan verməyib, onun haqqında deyilən «qara ləkələri» qəbul edə bilsin! Bilmirəm, cavab vermək çətindir. Yəqin ki, yaxın gələcəkdə tarixçilər, tədqiqatçı alimlər bu barədə öz sözlərini deyəcəklər.

Dünya səviyyəli siyasi və dövlət xadimi, xalqımızın ümummilli lideri, cənab Heydər Əliyev demişdir:

«Bəli, o vaxt o insanlar çox milli qürurlu insanlar olublar. İndi bəziləri onların hamısının kommunist, bolşevik kimi, necə deyərlər, üzərindən qara xətt çəkir-

lər. Bu, ədalətsizlikdir. Mən buna həmişə etiraz etmişəm, bu gün də etiraz edirəm. Hansı partiyaya, hansı siyasi qüvvəyə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq kim Azərbaycanın milli mənafelərinin keşiyində durubsa, ona xidmət göstəribsə, o insanlar bizim tariximizdə həmişə hörmətlə yada salınmalıdırlar və tariximizə daxil olmalıdırlar».

HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS TARİXLƏRİ

1881 – İrəvan quberniyası Şərur-Dərələyəz qəzasının (indiki Naxçıvan MR Şərur rayonunun) Şahtaxtı kəndində yoxsullaşmış bəy ailəsində anadan olmuşdur.

1898 – 4 illik kənd məktəbini bitirdikdən sonra işləmək üçün Bakıya gəlmişdir.

1904-1905 – «Hümmət» qrupunun fəal üzvü olmaqla Azərbaycan dilində ilk fəhlə qəzeti olan «Hümmət»in ideyaları uğrunda çalışaraq peşəkar inqilabçı kimi yetişmişdir.

1905-1907 – Birinci Rus inqilabı illərində Bakıda dəftərxana işçi birliyinin yaranmasında fəal iştirak etmiş, dövlət idarə işçiləri birliyinin üzvü olmaqla onun xəzinədarı təyin edilmiş və şəxsi təhsil vasitəsilə çalışıb, hüquq müdafiəçisi olmuşdur.

1907-1917 – İnqilabi fəaliyyətlə məşğul olmaqla bərabər bir müddət «Balaban» jurnalının redaktoru olmuş, müxtəlif mövzularda yazdığı publisistik məqalələri ilə dövrü mətbuatda çıxış etmişdir.

1917 – «Hümmət» təşkilatı yenidən fəaliyyətə başladığı zaman təşkilatın üzvlüyünə və qəzetin redaksiya heyətinin tərkibinə daxil olmuşdur.

1918 7 yanvar – «Hümmət» təşkilatı sədrinin müavini seçilmişdir.

1918 may – Bakı qəzası Kəndli Deputatları Sovetlərinin qurultayında iştirak etmiş, KDS İcraiyyə Komitəsinin heyətinə üzv və qəza komitəsinin icraçısı vəzifəsinə seçilmişdir.

1918 11 iyun – «Hümmət» təşkilatının sədri seçilmişdir.

1918 sentyabr – Bakıda «Sentrokaspi diktaturası» hakimiyyət uğrunda mübarizə apararkən Bakının müdafiəsi zamanı həbs olunmuş və Gəncəyə göndərilmişdir.

1918 dekabr – 3 ay həbsdə qaldıqdan sonra Naxçıvana gəlmişdir.

1918 dekabr, 1920 iyun – Naxçıvanda ictimai təminat, mühacirlərə kömək komissiyasında, sahibsiz uşaqlar evinin direktoru və Qaçqınlar Komitəsinin sədri vəzifəsində işləmişdir.

1920 iyun – Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən Xalq Ədliyyə Komissarı təyin edilmişdir.

1920 iyun – Kominternin II konqresinə nümayəndə seçilmişdir.

1920 15 iyul – Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən Rusiyaya fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndə göndərilmişdir.

1920 30 sentyabr – Moskvada «Hərbi və iqtisadi ittifaq haqqında RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında bağlanan müqavilə»ni imzalamışdır.

1921 12 yanvar – AK(b)P MK-nın Bürosu HİŞ-in mandatu ilə Naxçıvana komissar göndərməyi qərara almışdır.

1921 16 mart – RSFSR ilə Türkiyə arasında «Dostluq və Qardaşlıq haqqında» müqavilənin bağlanmasında Azərbaycanı təmsil etmişdir.

1921 23 aprel – Qafqaz Cəbhəsi Hərbi İnqilab Şurasının əmri ilə Naxçıvan SSR-nin Fəvqəladə komissarı təyin edilməklə, Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri seçilmişdir.

1921 26 avqust – AK(b)P MK Siyasi Bürosunun qərarı ilə Azərbaycan SSR-in Qars konfransına nümayəndə təyin olunmuşdur.

1921 13 oktyabr – Qars müqaviləsini imzalamışdır.

1921 noyabr – Ölkə partiya təşkilatının birinci konfransında Azərbaycan SSR Xalq FKM komissarı və Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini seçilmişdir.

1923 – Gürcüstan SSR-də fəaliyyət göstərən Zaqafqaziya Ali Arbitraj Komissiyasının üzvü seçilmişdir.

1924 30 may – Tiflisdə müəmmalı şəkildə vəfat etmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Sənədlər və materiallar:

Документы внешней политики СССР. Москва, Политиздат, 1960.

Ədəbiyyat:

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizlər. Bakı, 1958.

П.Петрович. Рабочие Бакинского нефтепромышленного района. Тифлис, 1911.

Z.İbrahimov. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Azərnəşr, 1957.

X.Vəzirov. Azərbaycan bolşevik mətbuatı sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə. Azərnəşr, 1961.

M.Kazıev. H.Narimanov. Bakı, 1970.

T.Əhmədov. Nəriman Nərimanov. Bakı, 1982.

Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin oçerkləri. Bakı, 1986.

Əli Əliyev. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1960.

Əli Əliyev. Əlincə yaddaşı. Naxçıvan 1914-1992. Bakı, 1997.

Lenin milli siyasətinin yetirməsi. Bakı, 1974.

Səid Sadiqov. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı, 1995.

V.Ünüvar. İstiqlal harbinde. Bolşeviklərlə sekiz ay.1920-1921. İstanbul, 1948.

Lenin V.İ. ƏТК, с. 44.

Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. с.6. Bakı, 2000.

Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi. Bakı, 1999.

İsmayıl Söysal. Türkiyənin siyasal antlaşmaları. I c (1920-1945). Ankara, 1989.

F. Əhmədova. Nəriman Nərimanov. İdeal və gerçəklik. Bakı, 1998.

İ. Musayev. Azərbaycanın Naхçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996.

Stalin İ. V. Əsərləri, 4-cü c.

Г.Мадамов. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку, 1968.

Musa Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Bakı, 1998.

С.В.Хармандарян. Ленин и становление Закавказской федерации. Ереван, 1969.

Нариманов Н. Избранные произведения. Т.2.

«Qədim Naхçıvanda bayram - 75». Bakı, 1999.

Dövri mətbuat və jurnallar:

«Бакинский рабочий». 1917-1920-ci illər.

«Hümmət» qəzeti. 1918-ci il.

«Şərq qarısı». 1922-ci il.

«Известия ВРК Азербайджанской ССР» qəzeti. 1920-ci il.

«Azərbaycan kommunisti» jurnalı, 1990.

«Naхçıvan» jurnalı, 2000-ci il.

«Azərbaycan» qəzeti, 1999-cu il.

«Заря Востока» qəzeti, 1924-cü il.

«Nicat» qəzeti, 1910-1911-ci illər.

Arxiv materialları:

Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi: fond. 1, 12, 23, 276, 456, 609.

Azərbaycan Respublikası MDA, fond 28, 894.

Naхçıvan MR MDA, fond 1, 45, 63, 314.

M Ü N D Ə R İ C A T

Azərbaycan xalqına həsr edilmiş ömür (ön söz əvəzi).....	3
Behbud Şahtaxtinski . Həyatı (1881-1924)	6
Behbud Şahtaxtinski və «Hümmət» təşkilatı.....	11
Behbud Şahtaxtinskinin jurnalistlik fəaliyyəti	17
Qaçqın və köçkünlərin yerləşdirilməsində Behbud Şahtaxtinskinin rolu.....	23
Behbud Şahtaxtinski və Moskva müqavilələri.....	30
Behbud Şahtaxtinski və Qars müqaviləsi.....	49
Behbud Şahtaxtinskinin müəmmalı ölümü haqqında.....	57
Behbud Şahtaxtinski. Həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri ...	63
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	65

Fizuli İbrahimzadə
BEHBUD ŞAHTAXTİNSKİ
Bakı, «Elm» 2004

Nəşriyyatın direktoru: Şirindil Alışanov
Direktor müavini: Rəsul Kərimli
Rəssamı: Azər Ələkbərov
Texniki redaktoru: Təriq Ağayev

Çapa imzalanmışdır 11.01.04. Formatı 60x84 1/16. Ofset kağızı.
Tayms qarnituru. Həcmi 4,25 ç.v. Tirajı 300. Sifariş 11.

Hazır diapozitivlərdən «Elm» RNPM-in mətbəəsində çap olunmuşdur.
(*Bakı, İstiqlaliyyət küç. 8*)